

ВТРАЧЕНІ АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ КИЄВА

Обкладинка, передня сторона. Золотоверха
Михайлівська церква (1934).

Обкладинка, зворотна сторона: Золотоверха
Михайлівська церква під час руйнування (1935).

Цю виставку частинно уможливила фінансова допомога
New York State Council on the Arts.

Мистецьке оформлення каталогу: Марія Шуст

Український Музей
203 Second Avenue
New York, New York

З друкарні Мирона Баб'юка
1525 Emerson St.
Rochester, New York 14606

Library of Congress Catalog Card Number 82-50678
Copyright 1982 by The Ukrainian Museum, New York
All rights reserved.

ВТРАЧЕНІ АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ КИЄВА

ТИТ ГЕВРИК

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ, НЬЮ ЙОРК

Верхнє місто. Вигляд із заходу (1854).

ЗМІСТ

3	Передмова
4	Вступ
12	Верхнє місто
22	Поділ
37	Вулиця Хрещатик
40	Печерське
56	Довкола центру міста
61	Джерела ілюстрацій
62	Частковий список важливіших архітектурно-історичних пам'яток, знищених у 1920-41 роках
63	Примітки
64	Вибрана бібліографія

Мапи

5	Київ у 1930-их роках
11	Верхнє місто
22	Поділ
42	Печерське

ПЕРЕДМОВА

Український музей вперше влаштовує фотографічну архітектурну виставку, яка має показати давню архітектуру Києва, одного з найстаріших міст східної Європи. На превеликий жаль, значну частину архітектурної спадщини Києва, з її чудовими візантійськими й бароковими будівлями, було безглуздо знищено, і від краєвидів старого міста залишилося дуже мало. Хоч міста в процесі їх зростання весь час перебудовуються й міняються, і під час цих змін часто руйнують старі й історичні будівлі, на місці яких зводять більші й прибутковіші нові споруди, з Києвом сталося інакше: через іронію долі місця зруйнованих стародавніх архітектурних пам'яток стоять вже майже півстоліття порожніми, а пам'ять про ці знищені будівлі вже зникла.

Про знищену давню архітектуру Києва було написано й надруковано дуже мало. Спроба реконструкції подій, що призвели до руйнування стародавніх пам'яток, може бути лише частково успішною за браком документації цих подій. У багатьох випадках маємо лише дуже обмежену інформацію про зруйновані історичні будівлі, бо їх дуже мало досліджували перед тим, як руйнували. Часто неможливо навіть встановити точну дату руйнування, бо нема докладної реєстрації нищення цих пам'яток. Тому ми глибоко вдячні нашому гостеві-куратору архітектів Титу Геврикові за широке й ґрунтовне дослідження цього питання і за величезну пророблену ним роботу укладання каталога й приготування виставки.

Ми приносимо нашу щирю подяку всім тим, хто допомагав нам ознайомити громадянство з цими маловідомими сторінками біографії міста на наддніпрянських горах. Ми щиро вдячні Людмилі Морозовій за дозвіл репродукувати унікальні фотографії Михайлівської Золотоверхої церкви та інженерові Юрієві Повстенку за великодушний дозвіл використати Архів української архітектури покійного проф. Олексі Повстенка. Ми вдячні також проф. Вільямові Брумфілд за дозвіл використати для виставки його діапозитиви.

Висловлюємо подяку Вадимові Павловському за його поради, допомогу й переклад каталогу на українську мову. Дякуємо також Любові Дражевській і Надії Світличній за редагування каталогу українською мовою, Петрові Бейґер за його допомогу з виставкою і редагування каталогу англійською мовою, Володимирові Грицинові за репродукції фотографій та Орестові Федуніві і Юрієві Денисенкові за організацію аудіо-візуального показу. Ми вдячні проф. Ренаті Голод з Пенсильванського університету за її допомогу та моральну підтримку.

Важливий аспект виставки — це її мистецьке оформлення, і ми приносимо нашу подяку Зенонові Фещакові за оформлення проєкту, а Володимирові Папузі за його виконання і Ареті Бук за виконання пляката про виставку.

Нарешті, ми хочемо висловити наше глибоке признання New York State Council on the Arts за приділені фонди, що покрили частину видатків на влаштування виставки.

Марія Шуст
Директор Українського Музею

Панегірик на пошану гетьмана Івана Мазепи (мідерит Івана Мигури, 1705).

ВСТУП

Історичні міські осередки Європи стають жертвами зростання міст і розвитку індустрії в них. Руйнації, спричинені двома світовими війнами, ще прискорили зникнення архітектурної спадщини, й історичний вигляд європейських міст зазнав радикальних і безповоротних змін. Щоправда, такі європейські міста, як Варшава та Ленінград, хоч як були зруйновані, все ж відбудували цілі ділянки старого міста і величезні палацові ансамблі.

Доля Києва, столиці України, різко відмінна від долі інших подібних міст. Йому не довелося переживати сильного натиску індустріалізації, йому не довелося під час Другої світової війни пережити жакхливу долю таких центрів, як Варшава, Дрезден або Кавентрі. Його історичні пам'ятки і міські комплекси стали жертвами війни зовсім іншого роду. Ще в мирні 1930-ті роки зруйновано архітектурні пам'ятки Києва — важливі складові частини міських ансамблів, які були частиною суцільного краєвиду міста і мали символічне значення для його мешканців. У цій війні вживали динаміт і сокиру, і приводів для неї було багато; про деякі можна лише здогадуватися.

Сьогодні відвідувач найважливішого міста старої України, її "Метрополісу", здивовано помічає, що на відміну від інших міст Східної Європи, Київ не має на собі серпанку старовини. Декілька архітектурних пам'яток, які лишилися, тільки натякають на давню архітектуру міста. Гостеві звичайно пояснюють, що через землі України рухалися орди й армії загарбників і що як наслідок цього, а зокрема через руйнації під час Другої світової війни, архітектура старого міста загинула. Проте, це — лише дуже невеличка частина історії нищення архітектурних пам'яток старого Києва.

Розчарований відвідувач побачить, що Київ, одно з найстаріших міст Східної Європи, тепер має два-три стародавніх архітектурних комплекси і що головна його вулиця — Хрещатик — має архітектуру, до якої найкраще підходить визначення "Муссолінівський модерн", хоч забудована вона аж у 1950-тих роках. У мандрівника створюється загальне враження, що найбільшої руйнації багата давня київська архітектура зазнала від нацистів у часи війни, на початку 1940-их років. А насправді руйнування, зроблені нацистами, хоч і чималі, здаються

дрібноцею порівняно до руйнацій, зроблених до війни, в попереднє десятиріччя.

Ані сучасні путівники по Києву, видані на Заході, ані ті, що їх продають у Києві, ані навіть наукові праці з історії архітектури не мають відомостей про долю архітектурних пам'яток Києва.^(1a) Офіційні туристські гіді нічим не допоможуть відвідувачеві. Не задовольнить його цікавості і ніхто з місцевих мешканців, коли спитати когось на вулиці. Даремно буде він ходити вулицями стародавнього міста на горбах, шукаючи бронзових меморіальних дощок на місцях пам'яток давнини, котрі ще так недавно прикрашали краєвиди київських гір. Перед тим, як дати пояснення цьому таємничому зникненню, слід подати коротенький опис найголовніших давніх рис старого міста.

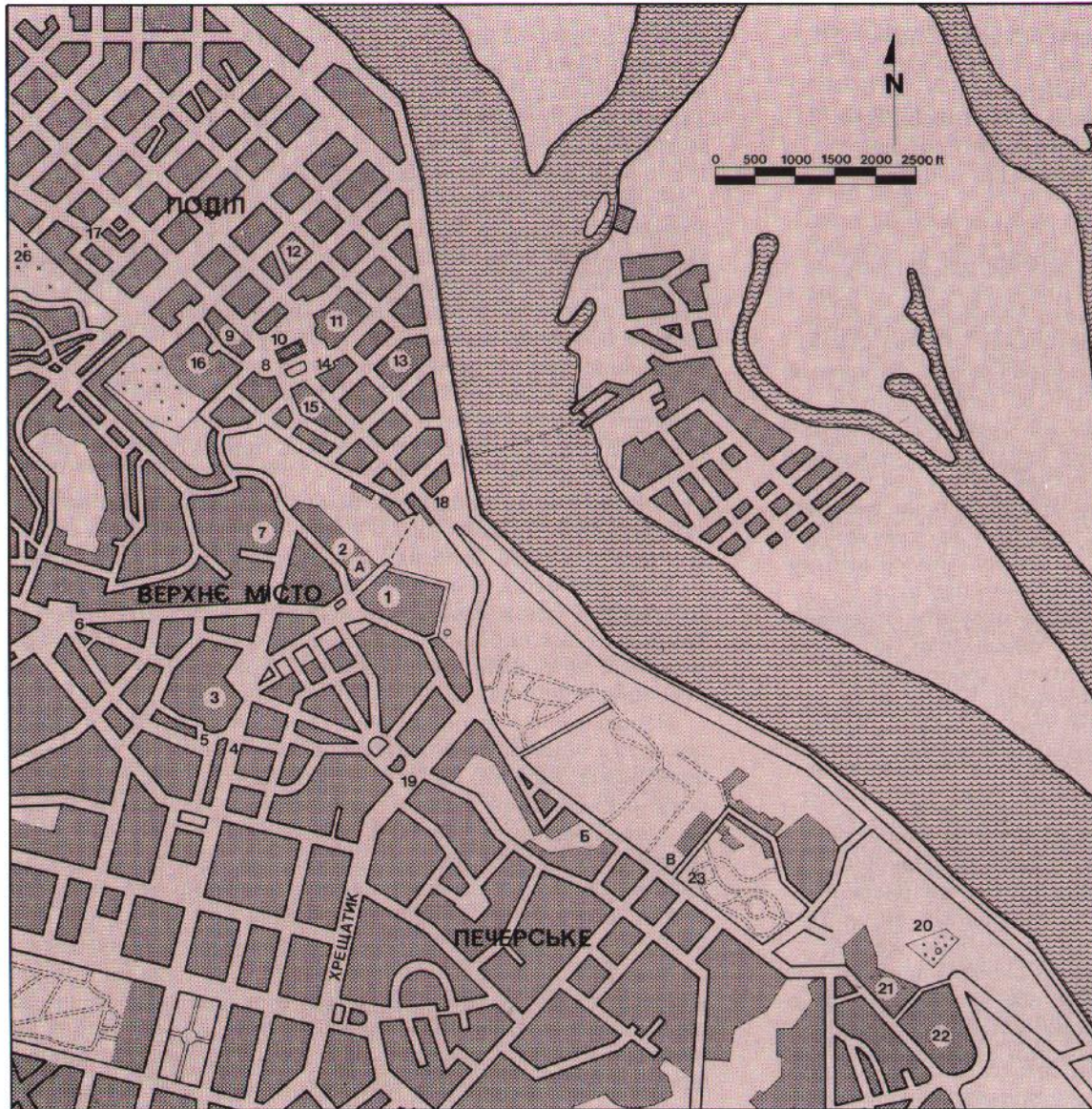
Розташоване на горбах західного (правого) берега Дніпра, сучасне місто Київ розвинулося в 19-му столітті на основі трьох поселень: "Гори", або Верхнього міста середньовіччя, Подолу — частини внизу, при березі річки, і Печерська — на горбах трохи вниз по течії Дніпра. Засноване в дев'ятому столітті Верхнє місто на Горі панувало над Подолом, — ділянкою, де були ремісники й купці. В часи Середньовіччя поросла лісом долина, відома згодом як Хрещатий яр, відділяла укріплення Верхнього міста від інших горбів уздовж берега Дніпра. На тих горбах, у теперішньому Печерському районі міста, містився славетний Печерський монастир (Києво-Печерська Лавра), заснований в одинадцятому столітті святими Антонієм і Теодосієм Печерськими. Одна з найпривабливіших частин Печерського району, вкрита липовим гаєм, на схилах від Печерських горбів униз в бік Хрещатого яру (теперішньої вулиці Хрещатик), дістала назву Липки.

Протягом дев'ятого й тринадцятого століть місто Київ було центром архітектурної школи візантійського стилю. В дванадцятому-тринадцятому століттях з'явилися впливи романського стилю, переважно з південної Європи, зокрема з Льомбардії. Завдяки класичній спадщині й освіті української еліти, бароккове мистецтво й архітектура, що були вершиною мистецьких досягнень і в західній і в східній Європі, дістали захоплену оцінку в Україні сімнадцятого століття і поєдналися тут з місцевим мистецтвом.

Вироблені в роки національної незалежності пишні форми бароккової архітектури України сімнадцятого-вісімнадцятого століть символізували певність себе й національні сподівання українського народу та його шляхти. Завдяки дивовижній будівельній діяльності гетьмана Мазепи, українські мистецтвознавці часто називають барокковий стиль на Україні "Мазепинським стилем". Описуючи бароккову архітектуру Києва, один з істориків архітектури міста пише:

"... Ще пишніший фронтон собору Братського монастиря на Подолі, з чіткими слідами роботи

Плян Києва 1930-тих років.

Головні знищені пам'ятки:

1. Золотоверхий Михайлівський монастир.
2. Троїцько-Лаврська церква.
3. Іконостаси катедри Св. Софії.
4. Ірининський стовп.
5. Георгіївська церква.
6. Стрітенська церква.
7. Церква Успіння (Десятинна церква).
8. Собор Успіння Богородиці Пирогощі.
9. Петропавлівська церква і дзвіниця.
10. Фонтан "Самсон" ("Феліціял").
11. Богоявленська церква і дзвіниця Братського монастиря.
12. Воскресенська церква і дзвіниця.
13. Борисоглібська церква і дзвіниця.
14. Грецький монастир Св. Катерини.
15. Церква Св. Миколи "Доброго".
16. Кладовище і деякі будинки Флорівського монастиря.
17. Церква Свв. Костянтина і Єлени.
18. Церква Різдва Христового.
19. Вулиця Хрещатик.
20. Церква Св. Миколи на Аскольдовій могилі і кладовище.
21. Микільський Пустинний монастир ("Малий Микола").
22. Монастирський комплекс будівель собору Св. Миколая ("Великий Микола").
23. Церква Св. Олександра Невського.
24. Церква Св. Олґи.
25. Собор Успіння Печерської Лаври.
26. Церква Всіх Святих і кладовище на горі Щекавиці.
27. Дерев'яна уніятська церква.
28. Барокові будинки Кирилівського монастиря.
29. Петропавлівська церква на Куренівці.
30. Іконостаси Видубицького монастиря.

Головні нові будинки з 1930-тих років:

- А. Будинок Центрального Комітету Компартії України, тепер Будинок обласних організацій.
- Б. Будинок Комісаріату внутрішніх справ, тепер Будинок Ради Міністрів УРСР.
- В. Будинок Верховної Ради УРСР.

Не показані на мапі пам'ятки No. 24, 25, 27, 28, 29, 30.

західньо-європейських та польських майстрів. Почувається майже католицький вираз і в загальному абрисі фронтона Кирилівської церкви, і в ліплених прикрасах порталів, з неодмінними амурами і сплетіннями овочів та квітів. Не менше примхливо-гарні портал і бічні входи Микільського військового собору, Братського монастиря, дзвіниці Кирилівської церкви і церкви Преображення на Подолі⁽¹⁾.

В дев'ятнадцятому столітті в Києві, як і всюди на Україні, переважав в архітектурі російський ампір (неокласичний стиль). В останні декади минулого століття домінував перевантажений орнаментативний стиль "віденського неоренесансу." Поява стилю "модерн" призвела до нової інтерпретації українського барокко й народної архітектури в сучасній архітектурі. Ці творчі пошуки тривали й після Першої світової війни, аж до кінця 1920-тих років — критичного періоду в історії української культури. В цей самий час почав входити в моду новий конструктивістський стиль з широким вживанням скла, сталі й бетону. Двадцять років висунули також питання про те, як використати історичні й архітектурні пам'ятки міста — колишні церкви, закриті для релігійного вжитку.

Щоб обговорювати політику щодо збереження пам'яток старовини на Радянській Україні, треба добре розуміти ставлення радянської влади до релігійних будівель. У перші роки по революції, до 1922 року, відбувалося спонтанне руйнування й нищення церков та творів релігійного мистецтва, спрямоване на відбирання майна у шляхти й Церкви. Цей період завершився в 1922 році, коли держава планово конфіскувала з церков усі коштовні речі.

Протягом другого періоду, 1923-1929 років, політика комуністичної партії була очевидячки спрямована на закриття церков та синагог для релігійного вжитку. Оскільки церковні землі різних релігійних деномінацій (православних, єврейських, римо-католицьких і протестантських) було націоналізовано в 1918 році, радянська держава могла досить вільно розпоряджатися храмами. Дім молитви можна було законним шляхом закрити для віруючих і вжити для якоїсь іншої потреби, або зруйнувати, якщо він став частиною громадської чи військової установи, та якщо користування ним не відповідало всім вимогам радянських законів.

На пропозицію когось із місцевого населення, храми також можна було використовувати для іншої мети (обертати на клуби, склади машин чи збіжжя тощо). Часто церкви розбирали під тим претекстом, що вони не ремонтуються і можуть обвалитися, або для організації громадських робіт⁽²⁾.

Але в той самий час на Україні відроджувалося культурне життя, особливо в середині 1920-тих років, і робилися спільні спроби зберегти архітектурну й історичну спадщину країни. В

червні 1926 року уряд Радянської України оголосив закон про захист історичних пам'яток і визначних місць природи⁽³⁾. Існуючі пам'ятки було записано до державного реєстру й класифіковано як пам'ятки загальнодержавного або місцевого значення. Зареєстровані пам'ятки й споруди передали до управління Музейним відділом Народного Комісаріату Освіти; найвизначніші оголосили державними заповідниками. Перебудови або руйнування реєстрованих пам'яток дозволялося робити тільки за згодою Комісаріату Освіти. Того самого року, з ініціативи українських учених, Києво-Печерську Лавру було оголошено "Всесоюзним державним культурно-історичним заповідником" і реорганізовано як Всеукраїнське музейне містечко, щоб забезпечити збереження його в майбутньому⁽⁴⁾. Громадське піклування про збереження пам'яток старовини видно і в таких актах, як прохання Київської Міської Ради 1926 року до Археологічного комітету Всеукраїнської Академії Наук — дати список будівель міста, які не можна перебудовувати без ухвали й нагляду Комітету.

Але під кінець двадцятих років загальний характер культурного, економічного й політичного життя на Україні став мінятися. На обрії бупи вже масові репресії діячів культури, науки та інших фахівців, фактично всієї української інтелігенції. Насувалася також примусова колективізація і штучний голод. Тридцять років побачили вже знищення будь якої реальної чи можливої автономності дій з боку Української РСР. В такій атмосфері було задумано кампанію знищення старого Києва.

Перша велика антирелігійна кампанія відбулася в 1929 і 1930 роках. За відомостями, опублікованими Спілкою воєнних безвірників України, протягом дванадцяти місяців, до жовтня 1930 року, в Радянській Україні було закрито 533 церкви та синагоги⁽⁵⁾. За підрахунками М. Міллера, зробленими на підставі радянських джерел, понад 65% церков, що були на території Радянської України до Другої світової війни, зруйновано або перероблено для іншого вжитку⁽⁶⁾. Про це нищення на Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, є дуже мало документів.

Київ був столицею незалежної держави України протягом недовгого часу — 1917-1920 років. Більшовики зробили осідком радянського уряду України інше місто — Харків. Проте Київ продовжував бути найбільшим містом України, її історичним і природним географічним центром, осідком Української Академії Наук, місцем знаходження найбільших музеїв, бібліотек та навчальних закладів. 24 січня 1934 року Дванадцятий з'їзд Комуністичної партії України і Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВІК) ухвалили перенести столицю з Харкова до Києва. Рішення перенести осідок столиці до Києва викликало низку подій, що спричинилися до зміни характеру старого міста.

Радянські плянувальники трактували Київ як непорядковане скупчення церковних та комерційних будівель. Єдиною позитивною рисою міста була, в їхніх очах, його мальовнича топографія. Для влади Київ був розсадником контрреволюціонерів, а до них зараховували й істориків та архітектів, які намагалися врятувати стародавні церкви від знищення. Радянські центральні газети "Правда" та "Известия" писали в середині 1930-тих років, що запланована соціалістична реконструкція Києва зробить його найкращим і найздоровішим у світі містом та першокласною фортецею матеріальної й духовної соціалістичної культури. Ці самі погляди відбито і на сторінках журналу Спілки архітектів Радянського Союзу:

"...Архітектурний розвиток на Україні йшов у минулому звивистими шляхами. Напочатку національна творчість виявлялася в особливому архітектурному вигляді української хати та хутірської садиби. Далі Україна відчуває вплив 'єзуїтського стилю' (барокко — Т.Г.), занесеного з півночі, який наклав свій відбиток на громадські будівлі та панські будинки. 'Єзуїтський стиль' замінюється російським ампіром. Нарешті, для передреволюційної України характерний український модерн.

В перші роки Жовтня робляться окремі намагання знову відродити старі націоналістичні й шовіністичні архітектурні форми..."⁽⁷⁾

"... Київ водночас був місцем зосередження і фортецею різних контрреволюційних націоналістичних угруповань (СВУ, нацдемівщина, вронівщина і т.д.). Він був історичною цитаделлю націоналізму. Тому не випадково в Києві, незважаючи на загальом незначний обсяг будівництва, в його архітектурі особливо яскраво відбилися прояви класово-ворожої ідеології. Особливо яскраво виявились українські націоналістичні угруповання (дяченківщина і т.п.). Збудовано було цілий ряд споруд у так званому стилі українського барокко (дім наукових робітників, містечко Сільськогосподарської академії та ін.), а також споруди, де застосовано окремі його елементи в поєднанні з елементами західноєвропейського спрощеного конструктивізму (залізнична станція)"⁽⁸⁾.

Централізація влади в Москві створювала величезний політичний і інший тиск по всьому Радянському Союзу. На Україні він виявлявся в особливо руйнівних формах. Бо ж над Україною тяжів додатковий потенціальний гріх "буржуазного націоналізму".

Більшовиків 1920-тих і 1930-тих років можна розглядати, як

примітивних антитрадиціоналістів. Вони трактували історичні й культурні пам'ятки як залишки занепадницького минулого (хоча пам'ятки царських часів Російської імперії, зокрема в Ленінграді, та Кремль у Москві, увійшли в архітектурну картину Радянського Союзу без жадного вагання). Москва неприхильно ставилася до того, що існують на Україні історичні й архітектурні пам'ятки, особливо — з барокового періоду. В середині тридцятих років сили централізації та русифікації дивилися на ці барокові будівлі, як на втілення або сховище українських національних почуттів, якими б пасивними вони не були в той час. Ці будівлі були, в очах влади (і в радянській термінології), свідками існування українських буржуазно-націоналістичних настроїв.

У середині 1930-тих років професійних архітектів уже було підпорядковано організації, безпосередньо контролюваній державою. Плянувальники і архітекти отримували директиви, що саме продукувати, і їм було дано нову теорію про соціалістично-реалістичну архітектуру. Відбулося кілька "творчих дискусій", після яких їм фактично наказали — або прийняти цю теорію, або втратити можливість творити. Більшість архітектів погодилася. Коли радянські теоретики проголосили себе законними спадкоємцями класичної архітектури Греції і Риму, українські радянські архітекти почали підкреслювати, що українська радянська архітектура є в боргу щодо традицій російського неокласицизму.

Хоча формальне рішення перенести столицю з Харкова до Києва прийняли в грудні 1933 року, планування адміністративного центру нової столиці мусіло початися ще трохи раніше, щонайменше, за півтора року до того, як почалися серйозні роботи над виробленням генерального плану міста.

Рішення перенести столицю України до Києва вимагало, з погляду держави, надати містові форму й характер, відповідні політичній доктрині радянської держави, символізуючи політичну міць і ідеологію пролетаріату. Рушійною силою цієї реконструкції був Павел Постишев — уповноважений Сталіна, що приїхав на Україну з надзвичайними повноваженнями. Постишев і його керівники не тільки визначили основні фізичні контури і суттєвий характер плянувальних робіт у середині 1930-тих років, але й очевидячки зумовили спеціальний шлях їхнього розвитку. Виконання цієї програми доручили Спеціальній урядовій комісії, очолюваній Всеволодом Балицьким, Наркомом внутрішніх справ (НКВД) Радянської України. Нагляд за всіма проектами реконструкції та генерального плану великих міст Радянського Союзу мала провадити Москва, про що говориться в урядовій постанові від 27 червня 1933 року⁽⁹⁾. Реконструкція була спрямована на створення репрезентативного столичного центру і на впорядкування всього міста.

На початку 1934 року Архітектурно-Плянувальне управління Київської Міської Ради виробило вісім схематичних варіантів

планів нового столичного центру для п'яти різних районів міста. Одним з найбільш прийнятних був проєкт архітекта Павла Альошина, що передбачав розміщення Урядового центру там, де в дев'ятнадцятому столітті була пляцпарада гарнізону, на Печерську — високо над Дніпром, поміж колишнім царським ("Маріїнським") палацом і Маріїнським парком (тепер — "Радянським"). Але, правдоподібно, вже навіть на цій ранній стадії планування існувало готове рішення щодо остаточного місця розташування нового Урядового центру, бо з восьми шкіцових плянів три передбачили створити Урядовий центр на місці середньовічного Старого міста на Горі. На початку квітня 1934 року Нарком Балицький ухвалив шкіцовий план, розроблений групою архітектів під проводом Петра Юрченка; за цим пляном Урядовий центр мав бути розташований саме там, де було Старе місто. Цей вибір місця вимагав знищення двох середньовічних церков — св. Василя (пізніше — Трьохсвятительської), з кінця дванадцятого століття і Золотоверхої Михайлівської з початку дванадцятого століття, а також — великої неокласичної урядової будівлі з середини дев'ятнадцятого століття. Вибір цього місця, розташованого на перехресті багатьох дрібних вулиць і віддаленого від головних артерій міста, аж ніяк не був вдалим з погляду планування. Він абсолютно не рахувався з давньою архітектурною спадщиною Києва і дуже нераціонально використовував територію. Ухвалення цього проєкту, незважаючи на заклики вже поріділого кола українських учених, створило прецедент для інших проєктів планування, які передбачали руйнування історичних або архітектурних пам'яток Києва.

Коли вже було усталено і формально ухвалено вибір місця Урядового центру у Старому (Верхньому) місті, в квітні 1934 року почався період п'яти років архітектурних конкурсів і проєктування. Передбачалося, що Урядовий центр буде оточений головними адміністративними будівлями і становитиме центральне для всієї Радянської України місце для парадів, масових мітингів і демонстрацій пролетаріату на грандіозному майдані. Поки Старе місто було центром уваги низки проєктувальників і плянувальників, несподівано і з незрозумілих причин почали швидко споруджувати будівлі державних установ у Липках, коло Печерська. Проте почали розчищати місце під майдан Урядового центру в Старому місті і в 1936 році зруйнували стародавню Золотоверху Михайлівську церкву. На місці, де вона стояла, ще досі нічого не збудовано. Можна тільки здогадуватися, що в той час, як руйнували Михайлівську церкву і проєктували будинок Верховної Ради УРСР в Липках, вже було свідомо вирішено не влаштовувати Урядового центру там, де було Старе місто.

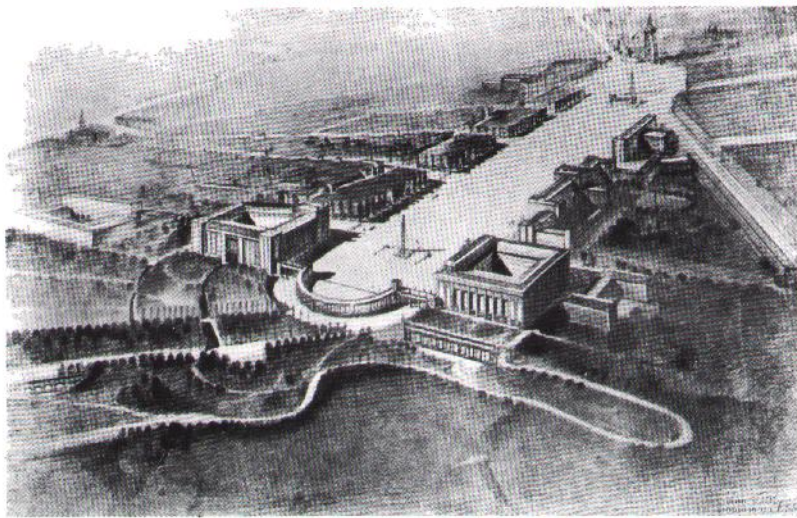
Події, пов'язані з руйнуванням та плануванням і проєктуванням Урядового центру в Старому місті, характерні для багатьох нездійснених мрій київських плянувальників 1930-тих років і потребують детальнішого розгляду. Після офіційного ухвалення

місця під Урядовий центр у квітні 1934 року було оголошено перший з трьох архітектурних конкурсів проєктів майбутнього центру. Весь процес організації конкурсів був позначений поспіхом і просто недбальством. Не було чітко окресленої архітектурної програми для головних будівель (Центрального Комітету Комуністичної партії України і будинку Ради Народних Комісарів), як не було її й для всього будівельного комплексу, включаючи Урядову площу та споруди довкола неї. Архітектурна програма для двох головних будівель була усталена тільки на підставі наслідків першого конкурсу. Програму всього ансамблю все ще обговорювали на початку 1939 року. Весь ряд архітектурних конкурсів проєктів Урядового центру був під пильним наглядом і під проводом сталінського представника на Україні Павла Постишева. Протягом цього періоду (1934-1935) українських архітектів дедалі більше усували від участі в конкурсах.

Для першого конкурсу весною 1934 року до участі в конкурсі було запрошено п'ять архітектів з України і одного — з Москви. На третій і останній конкурс подали проєкти: один — з Ленінграду і три — з Москви. Премійований проєкт (осінь 1935) ленінградця І.Г. Лангбарда був багато в чому подібний до стилю тодішньої архітектури нацистської Німеччини і фашистської Італії. Ми знаємо від самого Лангбарда, наскільки тісно була пов'язана урядова комісія з виконанням премійованого проєкту: він згадує, що колосальну корінтську колонату його будівлі було зроблено на бажання комісії⁽¹⁰⁾.

Радянські історики архітектури вважають конкурси 1934-1935 років на проєкт Урядового центру поворотним пунктом української радянської архітектури. І дійсно, наслідки цих конкурсів було вжито як взірці для вироблення нового стилю в дусі "соціалістичного реалізму" на смак нової, радянської верхівки.

Проєкт монументального і репрезентативного Урядового центру на території Старого міста увійшов до генерального пляну Києва, виконаного в квітні-грудні 1935 року. Виглядає так, що цей плян було ухвалено і вже частково очищено ділянки (від стародавніх церков), коли в Липках почалося будівництво зловісно-найбільшого (на 235 000 куб.м) державного будинку Києва 1930-тих років — для Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВД)^(10а). Величезну будівлю запроєктував московський архітект А. Фомін у стилі російського класицизму. Два роки пізніше на порожньому місці недалеко від цього будинку почали будувати залю засідань Верховної Ради УРСР. Знову виникає питання: чому саме там? Тим часом роботи по плануванню Урядового центру тривали. Першу з двох проєктованих Лангбардом будівель, початково задуману для Ради Народних Комісарів (Раднарком) УРСР, почали будувати навесні 1936 року, а закінчили 1938 року як осідок Центрального Комітету компартії України. Дальше планування Урядового центру виглядає як процес силованого

План Урядового центру. Проект архітекта П. Юрченка, вибраний урядовою комісією.

План Урядового центру. Конкурсний проект архітекта Д. Н. Чечуліна.

поєднання несумісних елементів. 1939 року вирішено було не зносити великого урядового будинку середини дев'ятнадцятого століття, як це треба було б для грандіозного майдану посередині Урядового центру, і обмежено розміри цього майдану. В 1941 році проект другої будівлі Урядового центру знову обговорювали радянські планувальники.

Для чіткішого уявлення про планувальну діяльність наприкінці 1930-тих років треба коротенько описати генеральний план 1935-року. Як уже згадано раніше, робота над цим планом розпочалася після того, як вирішили розмістити Урядовий центр у Старому місті. 15 квітня 1935 року Станіслав Косіор і Павел Постишев, обидва — члени Спеціальної урядової комісії, призначили термін закінчення проекту генерального плану на 15 грудня 1935 року ⁽¹¹⁾. Добре продуманий генеральний план реконструкції Харкова розробляли чотири роки; генеральний план для Москви опрацьовували три роки. Натомість генеральний план реконструкції Києва мав бути накреслений за шість місяців "стахановської" праці Архітектурно-Планувального управління Київської Міської Ради. На відміну від Харківського генерального плану 1930-тих років, опрацьованого найкращими талантами України в ДІПРОМІСТІ (Державний інститут проектування міст),

група київських планувальників була планувальною організацією Міської Ради. Тоді, як у Харкові планувальною групою керував проф. О.Л. Ейнгорн, член-кореспондент Академії Архітектури, в Києві плануванням керував П.П. Хаустов, інженер, якому в 1933 році дали ступінь з архітектури для проформи. Далекий від того, щоб бути революційним планом майбутнього, як про це розписувала преса, генеральний план Києва 1935 року був вимученою мішаниною ідей, базованих на плані Москви 1930-тих років. Здавалось, його єдиною відмінністю була величезна скаля невдало окреслених гіпотетичних планів і специфічне бажання змінити вигляд міста.

"...Київ, розташований у чудових природних умовах, мусить у найближчі роки стати одним з найгарніших міст Союзу.

Забудова Києва за наперед розробленим планом генеральної реконструкції дає змогу обернути колишнє місто церков і монастирів на архітектурно-викінчений, дійсно соціалістичний центр Радянської України" ⁽¹²⁾

І дійсно, наявні матеріали показують, що найбільше руйнування архітектурних пам'яток Києва було переведено в 1935 році.

Виходячи з доступних інформацій, доводиться дійти висновку, що мотиви проголошеної 1934 року реконструкції міста з побудовою репрезентативного Урядового центру там, де було історичне Старе місто, далеко не урбаністичні. Незважаючи на величезні витрати грошей та енергії, плани центру ще в 1939 році лишилися невизначені. Як і фантастичні плани Альберта Шпеєра для Берліна, план Урядового центру ніколи не був здійснений. Прискорене виконання програм 1930-тих років випалося в створення трьох нових будівель: Будинку Центрального Комітету (збудованого 1936-38, тепер вживаного для обласних організацій) у Старому місті, будинку для НКВД (збудованого 1935-1938, тепер — будинок Ради Міністрів) та будинку Верховної Ради (збудованого в 1937-38) — обох у Липках коло Печерська.

А в цей самий час найважливіший історичний район столиці України втратив багато своїх пам'яток. Не тільки на Горі передбачалося робити великі зміни, але і в інших частинах великого міста. Плановано було поширити вулички історичного Подолу, побільшити Поштовий і Контрактовий майдани та обсадити їх деревами. Подібні ж плани передбачалися і для Печерської площі. Всі ці ідеї реконструкції вимагали руйнування "межових" споруд. Розвиток нової системи парків передбачав перетворення історичних кладовищ на нові розважальні зони. У деяких районах міста, як, наприклад, Кирилівський монастир, бароккові пам'ятки архітектури (дзвіниця та брама вісімнадцятого століття) зруйновано без жодних планів на майбутнє.

На відміну від розбудови більшості інших міст, де старі будинки звичайно руйнують для того, щоб замінити їх більшими та вигіднішими, з окрема там, де вартість земельних ділянок у центрі міста постійно зростає, архітектурні пам'ятки та історичні будівлі стародавнього Києва були зруйновані в багатьох випадках без використання звільненої території, яка лишалася порожньою, або там робили тимчасові склади матеріалів тощо.

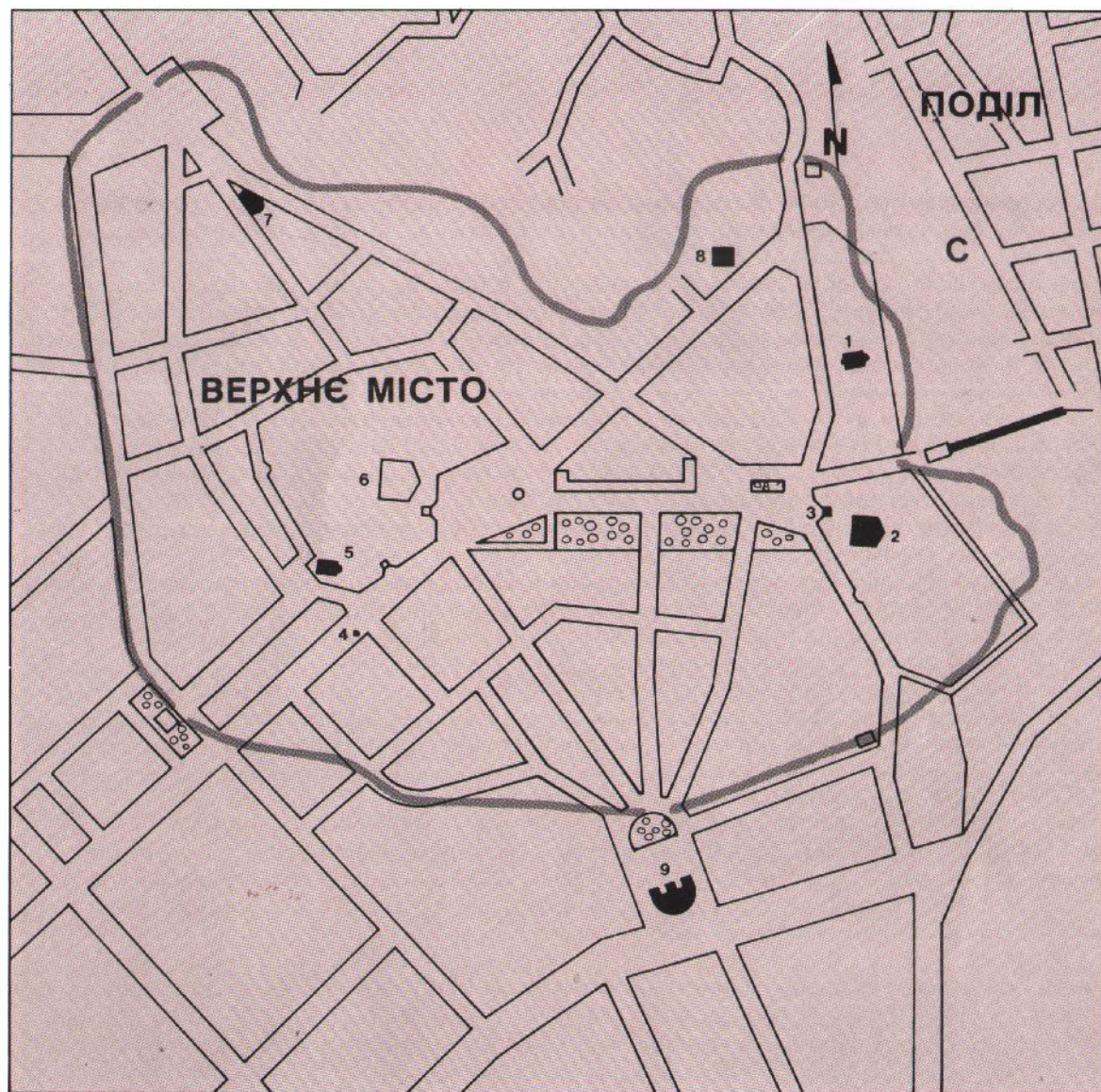
Порівняно з майданом Дзержинського в Харкові, архітектурний комплекс якого створено в першій декаді радянської влади українськими комуністами незалежно від впливу Москви, нові будівлі Києва були повною невдачею. Невдало розташовані, без мистецької вартости, будівлі 1930-тих років тільки зіпсували своїми контурами горбистий краєвид старого міста. І, що найважливіше, вони не відповідали основному критерієві, виставленому 1934 року, а саме — створенню монументального

ансамблю державних будівель з одним з найбільших у світі майданів, що мав би символізувати перемогу Рад на Україні.

Після Другої світової війни київська вулиця Хрещатик, вже визнана як центральна частина міста 1920-тих років, фактично стала новим столичним центром Києва. Найбільші архітектурні споруди повоєнного Хрещатика включають готель "Москва", десятиповерховий будинок Міської Ради, головний поштамт і критий ринок, збудований ще перед Першою світовою війною. І таким чином, коли військові паради й робітничі демонстрації 1960-тих і 1970-тих років проходили маршем через повоєнний Хрещатик, вони йшли повз трибуни з керівниками українського радянського уряду і Комуністичної партії, але трибуни ці стояли не перед будівлями Ради Міністрів і Центрального Комітету партії на майдані Урядового центру, як це ввижалося в 1934 році, але перед будівлею Київської Міської Ради—міської управи.

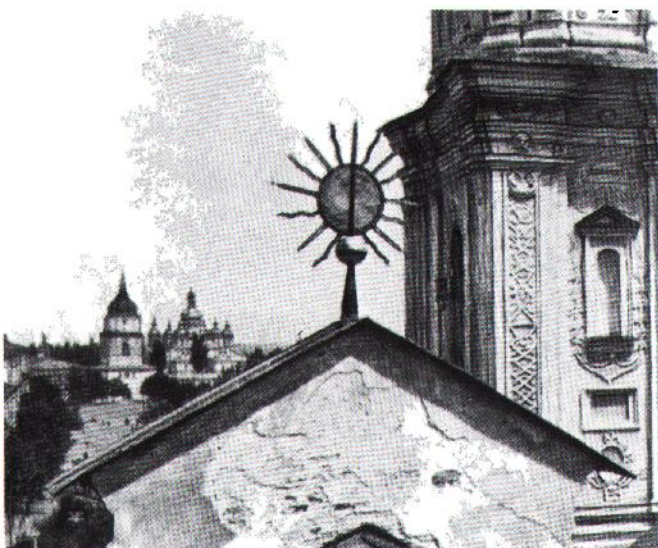
Беручи до уваги політичні обставини на Україні 1930-тих років, доводиться прийти до висновку, що відповідальність за все планування і рішення про забудову, а особливо — за кампанію руйнування пам'яток стародавньої історії та "підготування місця" під ще не спроектовані нові будівлі падає на Москву і на її представника на Україні, Павла Петровича Постишева. В ті часи на Україні взагалі не вирішувалося нічого. Більше того, Постишев проголосив, що його завдання — знищити центр української контрреволюції та її проявів. Коли було задумано план Урядового центру в новій столиці, Сталін закінчував прибирати до рук контроль над Україною. Таким чином, події 1934-1935 років слід розглядати не як звичайне насильство всередині усталеної системи, а як фінальний акт захоплення влади над столичним містом і легітимізації його захоплення.

Наша виставка містить репродукції з фотографій, зібраних від старших біженців та з музейних збірок. Вони допомагають уявити характер старого Києва. Ця виставка не має на меті викликати носталгію; ми сподіваємося, що вона не тільки фотографічно покаже історію життя й смерті стародавнього Києва, але й викличе зацікавлення його втраченою архітектурою.

Вигляд на Верхнє місто (під час Першої світової війни).
Катедра Св. Софії в центрі, Михайлівський монастир угорі.

- Плян Верхнього міста початку 1930-тих років із
зазначенням оборонних валів середньовічного Києва.
1. Василівська (Трьохсвятительська) церква.
 2. Золотоверха Михайлівська церква.
 3. Дзвіниця Золотоверхого Михайлівського монастиря.
 4. Ірининський стовп.
 5. Георгіївська церква.
 6. Софійський катедральний собор.
 7. Стрітенська церква.
 8. Церква Успіння (Десятинна Церква).
 9. Міська Дума.

ВЕРХНЄ МІСТО.

Середньовічне місто Київ, розташоване на Горі, тобто на високому горбі, стояло на західному березі річки Дніпра; горби цього берега круто підіймалися на якихось сто метрів вище річки, створюючи дуже добрі умови для захисту. Знане як Верхнє місто, або Старе місто, воно протягом десятого-тринадцятого століть було центром візантійського мистецтва й архітектури. Після нашествия татар у тринадцятому столітті, коли Верхнє місто було зруйноване й занепало, життя Києва відродилося на Подолі — долишній частині міста, де коло річкового порту жили купці та ремісники. Життя Старого міста зосередилося тоді довкола тих середньовічних церков, які ще збереглися.

В сімнадцятому й вісімнадцятому століттях візантійські середньовічні церкви було поширено й відбудовано в новому, модному в той час, стилі бароккової архітектури. Видатними будівлями того часу у Верхньому місті були катедра св. Софії з її монастирем і монастир Золотоверхий Михайлівський. Центром території, де вони містилися, була величезна площа перед Софійським катедральним собором у бік Михайлівського монастиря. Дві бароккові дзвіниці над брамами в огорожах монастирів помітно прикрашали краєвид Верхнього міста і візуально пов'язували ці два архітектурні комплекси. В дев'ятнадцятому столітті широкий прохід сполучав широкий майдан перед Софійською катедрою з подібним майданом перед Золотоверхим Михайлівським монастирем.

Міцна урбаністична композиція, створена у Верхньому місті цими двома барокковими комплексами, що домінували над плетивом вуличок, була єдиною на все місто. В якому б напрямку не йти поміж Михайлівським монастирем і Софійським собором, всюди відкривалися одна за одною імпозантні перспективи архітектурних композицій у кінці переходу. Цей ансамбль був таких великих розмірів, що, мабуть, саме через це було фактично неможливо зробити з нього добре фото.

Наприкінці 1920-тих років Археологічний комітет Всеукраїнської Академії Наук розробляв плани організації державного історичного заповідника, "Київського Акрополя", в найдавнішій частині Старого міста. Але в середині 1930-тих років ці плани відкинули на користь ідеї влаштування на цьому самому місці монументального столичного Урядового центру. В процесі приготування до здійснення майбутніх планів Урядового центру було зруйновано більшість стародавніх пам'яток Старого міста; лишилися тільки церква св. Андрія, проєктована царським придворним архітектором Бартольомео Франческо Растреллі в стилі рококо, та архітектурний комплекс Софійського катедрального собору (за деякими даними мали зруйнувати і його). Наступні сторінки подають огляд історії знищення цієї архітектурної та історичної спадщини Верхнього міста.

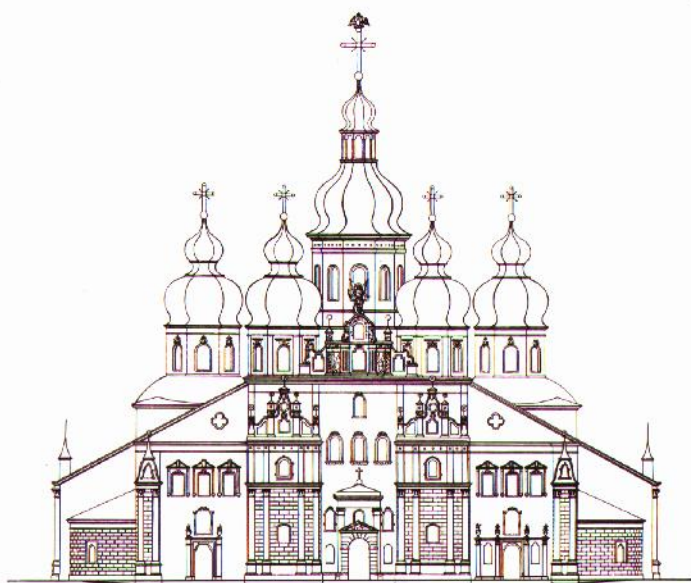
Урядовий центр, під який руйнували давню мистецьку спадщину, ніколи не був побудований, а задум про "Київський Акрополь" — ідея виєкспонувати археологічні рештки Старого міста — відродився лише в післясталінські часи, в 1960-тих роках.

Вигляд Михайлівського монастиря з даху катедри
Св. Софії.

Економічна брама Михайлівського монастиря.

Золотоверхий Михайлівський монастир
(1880-і роки).

Золотоверха Михайлівська церква.

Золотоверха Михайлівська церква. Головна
фасада (1840-і роки).

ЗОЛОТОВЕРХИЙ МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТИР

Збудований у 1108-1113 роках, перебудований у сімнадцятому-вісімнадцятому століттях, зруйнований у 1935-1936 роках.

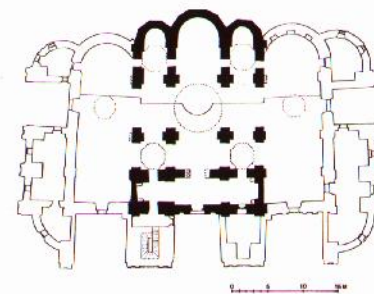
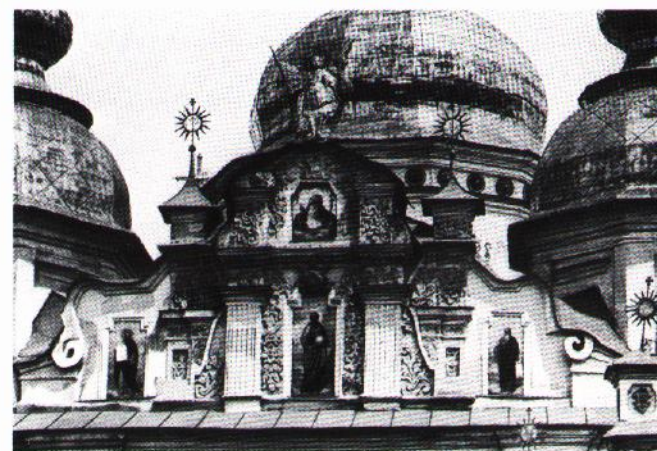
Михайлівський монастир містився на північний схід від Софійської катедрі, недалеко від краю кручі, що стоїть над Подолом. Головну церкву монастиря, св. Архистратига Михаїла, "Золотоверху", збудували в 1108-1113 роках, за князя Святослава Другого. Вона була другою за розміром церквою середньовічного міста і однією з трьох церков Свято-Дмитрієвського монастиря, який згодом став називатися Золотоверхим Михайлівським монастирем.

З багатьох візантійських церков середньовіччя, перебудованих у сімнадцятому — вісімнадцятому століттях у стилі барокко, Михайлівська церква була, можливо, найбільше вдалою щодо комбінування початкової візантійської будівлі з пишними оздобами барокко вісімнадцятого століття. Стіни Михайлівської церкви були зсередини майже цілковито візантійські, тоді як зовнішній вигляд був барокковий, що створювало мальовничий вигляд багатих форм і барвистих прикрас. Як і в інших бароккових монастирських комплексах, головний вхід через браму в стіні довкола монастиря було акцентовано високою дзвіницею (1716-1719). Коло церкви була ще інша — трапезна — церква св. Іоана Богослова (1713), а в стіні ще одна брама — Економічна (1760).

Всередині церкви був іконостас, який подарував гетьман Іван Скоропадський, а вирізбив майстер Григорій з Чернігова; його поставили 1718 року. Більшість початкових візантійських мозаїк та фресок на внутрішніх стінах Михайлівської церкви було замальовано в вісімнадцятому — дев'ятнадцятому століттях. Праці по реставрації та розчищенню тих мозаїк у вівтарі, що лишалися незамальовані, почато тільки в кінці дев'ятнадцятого століття. Але при цьому не зроблено було докладного дослідження замальованих стін всередині церкви і тому ми не знаємо, чи не збереглися під новим шаром тиньку початкові, середньовічні фрески й мозаїки. Заплановане руйнування Михайлівського монастиря викликало спротив з боку українських наукових кіл і їхніх нечисленних прихильників-росіян⁽¹³⁾. В радянських публікаціях того часу брали під сумнів відомі історичні факти щодо часу побудови Михайлівської церкви. Особливо підкреслювалося, що ця середньовічна будівля зазнала багато переробок і що мало що лишилося від початкової структури. Ані радянська влада, ані історики, що були ще діяльні в середині 1930-тих років, не говорили про те, що українська бароккова архітектура сама по собі варта того, щоб її зберігати.

Перед руйнуванням Михайлівської церкви, протягом 8 червня — 9 липня 1934 року, було досліджено її середньовічну сердцевину, а особливо — нартекс (вхідну частину будови) та поховання в ній. Дослідження провадили надійні й перевірені радянські науковці — Т.М. Мовчанівський і К. Гончаров, з політично-очищеного й реорганізованого Інституту матеріальної культури (раніше, до 1933 року, Інституту археології) Української Академії Наук⁽¹⁴⁾. Очевидячки, на основі цього дослідження Інститут, за підписом директора Ф. Козубовського та археолога Т. М. Мовчанівського встановив, що Михайлівську церкву збудовано в основному, в бароккові часи, а не в дванадцятому столітті, і що вона через це не становить історичної цінності⁽¹⁵⁾. Це вимушене твердження дало радянській владі законну підставу ухвалити плани щодо всього архітектурного комплексу Золотоверхого Михайлівського Монастиря. І, згідно з законодавством Радянської України з 1926 року, Нарком освіти Володимир Затонський дозволив після цього зруйнувати історичні пам'ятки.

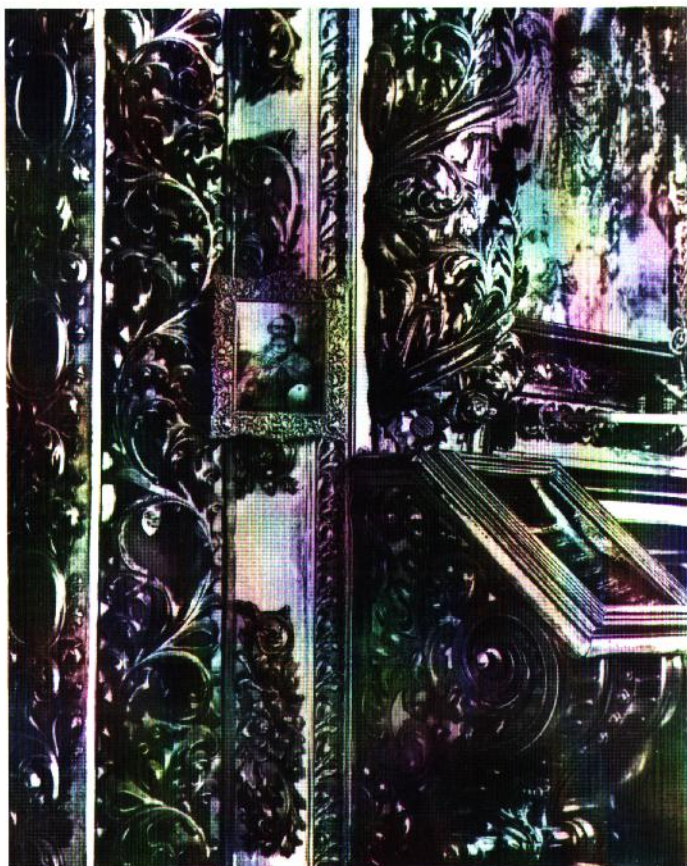
26 червня 1934 року почали знімати візантійські мозаїки дванадцятого століття. Цю делікатну операцію виконувала мозаїчна майстерня Академії Мистецтв з Ленінграду. Ленінградські експерти мусіли спішити, щоб закінчити працю до призначеного за планом початку руйнування стін; тому вони працювали поспіхом і не встигли виконати всього, що

Фронтон головної фасади Михайлівської церкви.

Золотоверха Михайлівська церква під час руйнування (1935).

Михайлівська церква. План (1840-і роки).

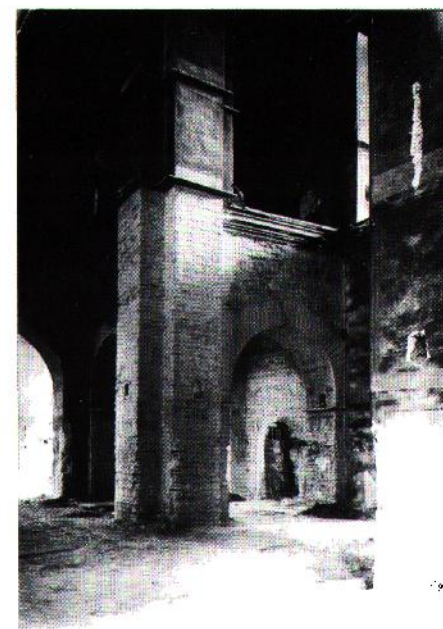

Іконостас Михайлівської церкви.

Деталь іконостасу Михайлівської церкви.

Головна нава і середохрестя Михайлівської церкви.

Інтер'єр Михайлівської церкви під час руйнування (1935).

було заплановано⁽¹⁶⁾. Незважаючи на обережність і уважність під час знімання зі стін середньовічних мозаїк, наслідки пізнішого складання не можна вважати абсолютно автентичними⁽¹⁷⁾.

Навесні 1935 року почали знімати бароккові бані, побудовані над цегляним склепінням. При цьому було знищено срібні царські врата з 1812 року, подаровану гетьманом Іваном Мазепою раку св. Варвари (коло 32 кілограмів срібла) та інші мистецькі вироби. Іконостас роботи майстра Григорія зник. Весною чи влітку 1936 року (точної дати встановити не вдалося) обідрану будівлю Михайлівської церкви було підірвано динамітом (амонапом) і цілковито зруйновано. Дзвіницю монастиря розібрали ще раніше, а стіни монастирської огорожі — після церкви. Місце історичної пам'ятки після зруйнування ретельно дослідили працівники НКВД, шукаючи будь-яких цінностей⁽¹⁸⁾.

Мозаїчний образ св. Дмитрія Солунського і один з двох візантійських барельєфів, колись вмурованих у зовнішню стіну церкви, забрала Третьяковська Галерея — музей російського мистецтва — в Москві. Решту мозаїк і фрески приміщено на хорах Софійської катедрі, куди не мають доступу звичайні відвідувачі.

Вигляд першої з двох симетрично запланованих будівель нового Урядового центру (закінченої навесні 1938 року) був настільки незадовільний, що спорудження другої будівлі, яка мала стояти саме на місці Михайлівської церкви, затримали. Трапезна церква, хоч і без своєї барокової бані, збереглася, і в серпні 1963 року її було оголошено архітектурною пам'яткою Української РСР. У 1973 році Київська Міська Рада ухвалила встановити

“археологічні заповідні зони”. Територію Михайлівського Золотоверхого монастиря було включено до заповідної зони. Все ще порожнє місце Михайлівського монастиря не включено до Історико-Археологічного парку-музею “Старий Київ”, який запроектував архітект А.М. Милецький за науковою консультацією М. В. Холостенка та П.П. Толочка.

ВАСИЛІВСЬКА (ТРЬОХСВЯТИТЕЛЬСЬКА) ЦЕРКВА

Збудована 1183 року, перебудована в 1690-тих і в 1700-тих роках, зруйнована в 1935 році.

Розташована коло південно-західного краю палацового двору київських володарів, церква св. Василя стояла на краю середньовічного міста, поблизу оборонних стін, і правила за великокняжого палацової церкви. Одна з останніх церков, будованих у середньовічному Києві за візантійськими традиціями, вона була відносно невелика. Побудована з трьома навами і однією банею, вона мала деталі романського стилю, типові для другої половини дванадцятого століття, проте загалом виглядала просто і суворо. Церква св. Василя витримала напад татар у тринадцятому столітті, але в наступні роки прийшла до занепаду, бо стояла без ужитку й догляду. Митрополит Петро Могила віддав цю церкву, якою володіли тоді уніяти, Братському монастиреві. Її відбудували і присвятили свв. Василю Великому, Григорієві Богослову та Йоанові Златоустому — Трьом Святителям, звідки й пішла назва Трьохсвятительська.

В часи боїв за Київ під час повстання гетьмана Івана Виговського проти Москви в 1658-1660 роках Трьохсвятительська церква сильно потерпіла від обстрілу гарматами; її почав ремонтувати митрополит Варлам Ясинський у 1690-тих роках, а закінчив відбудову Генеральний суддя Василь Кочубей 1707 року. При цьому забрали два з первісних чотирьох стовпів і додали новий шестикутний нартес із бароковим фронтоном вгорі. Барокову баню нової споруди, яка елегантно вирісувалась на тлі неба, було видно на Подолі звідусіль. Півсотні років пізніше Військо Запорізьке поставило своїм коштом невеличку каплицю — прибудову до південної стіни церкви і новий іконостас у стилі рококо. Цей іконостас із різьбленого й золоченого дерева дуже ефектно виділявся на вишнево-червоному тлі і вважався одним з найкращих творів у стилі рококо в Києві.

Трьохсвятительську церкву розібрали влітку 1935 року, в процесі підготовки до майбутнього розпланування Урядового центру. Згідно з законами Радянської України, ухваленими 16 червня 1926 року, знищити її могли тільки за дозволом Народного Комісаріату Освіти Української РСР. Серйозного археологічного дослідження цієї церкви перед її руйнуванням не проводили⁽¹⁹⁾. Після зруйнування, поруч із тим місцем, де вона стояла, побудували величезну споруду — один з двох будинків майбутнього Урядового центру (з весни 1936 і до осені 1938 року)⁽²⁰⁾. Цей будинок, який проектував ленінградський архітект І. Г. Лангбард для Ради Народних Комісарів УРСР, тепер містить адміністративні установи Київської області. Другого, симетричного з першим, будинка не збудували.

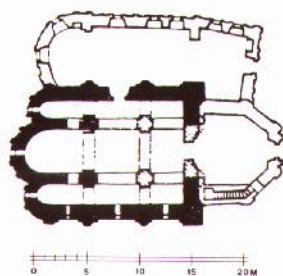
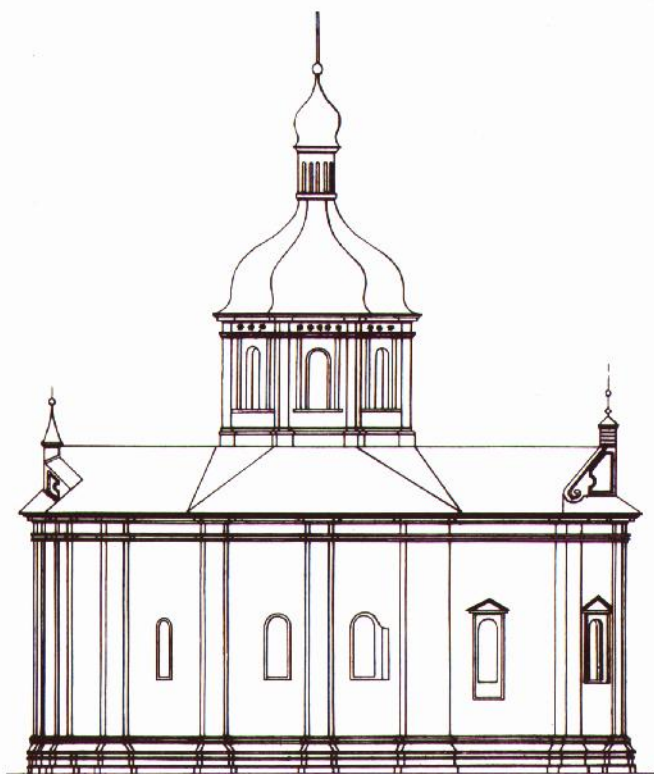
ІКОНОСТАСИ КАТЕДРИ СВ. СОФІЇ

Збудована в одинадцятому столітті, перебудована в 1685-1707 роках, перетворена на музей у 1935 році, бічні іконостаси знищені в 1935-1937 роках.

Побудована в першій половині одинадцятого століття, катедра св. Софії — Премудрости Божої—була згодом, як і багато інших візантійських церков, перебудована й перероблена в

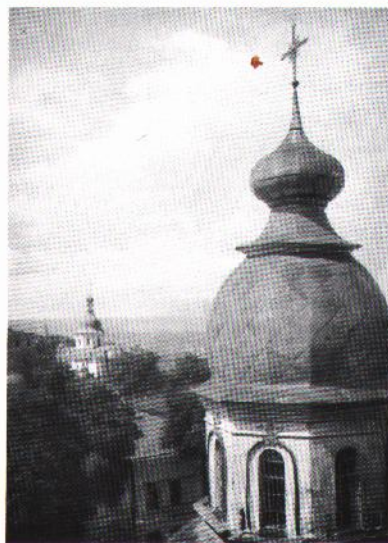
Василівська (Трьохсвятительська) церква.

Василівська (Трьохсвятительська) церква. Плян і північна фасада (1840-і роки).

Василівська (Трьохсвятительська) церква під час руйнування (1935).

Вигляд на Василівську (Трьохсвятительську) церкву з даху Михайлівської церкви.

Деталь кладки фасади Василівської (пізніше Трьохсвятительської) церкви.

бароковому стилі. Ці зовнішні зміни було роблено за задумом митрополита Петра Могили та гетьмана Івана Мазепи. 1934 року катедру закрито для богослужень, а 1935 року в ній відкрито Державний музей.

Хоча катедра Премудрости Божої й збереглася, але багато творів мистецтва, що були в ній, загинуло. Так, наприклад, знищено шедевр українського золотарського мистецтва пізнього барокко — срібні царські врата в іконостасі, замовлені митрополитом Рафаїлом Заборовським. Іконостас зроблено було в 1747-1754 роках. Колишній завідувач Софійського Музею-Заповідника так описує нищення мистецьких творів св. Софії:

“За 1935-37 років розібрано вісім високомистецьких барокових іконостасів роботи українських майстрів XVII-XVIII ст. З них був дуже цінний іконостас Стрітенського вівтаря XVIII ст., що являв собою середній ярус сучасного головного іконостасу і 1888 року був перенесений у цей вівтар. ... З цих чудових пам'яток дереворізьби українського барокко, як і з інших іконостасів київських церков, за урядовим розпорядженням здиралась позолота, а самі іконостаси були майже всі спалені. З головного іконостасу забрано рельєфні, зроблені з срібла і густо визолочені царські врата вагою 114 кг. (251 фунт англ.) — прекрасну роботу київських золотарів Волоха і Завадовського (1747 року). Забрано чотири срібні підвіски XVII ст. з-перед ікон головного іконостасу ...”⁽²¹⁾

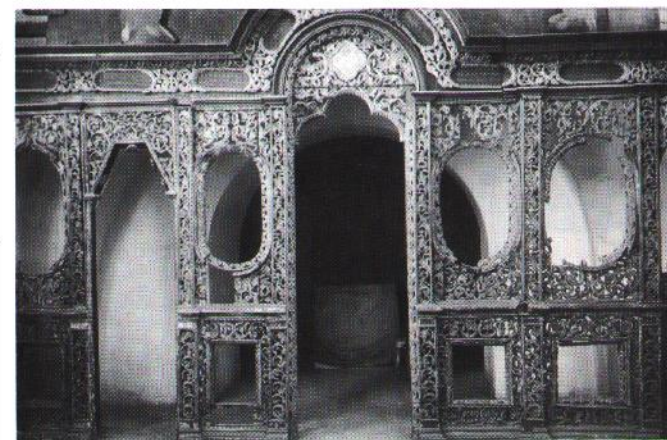
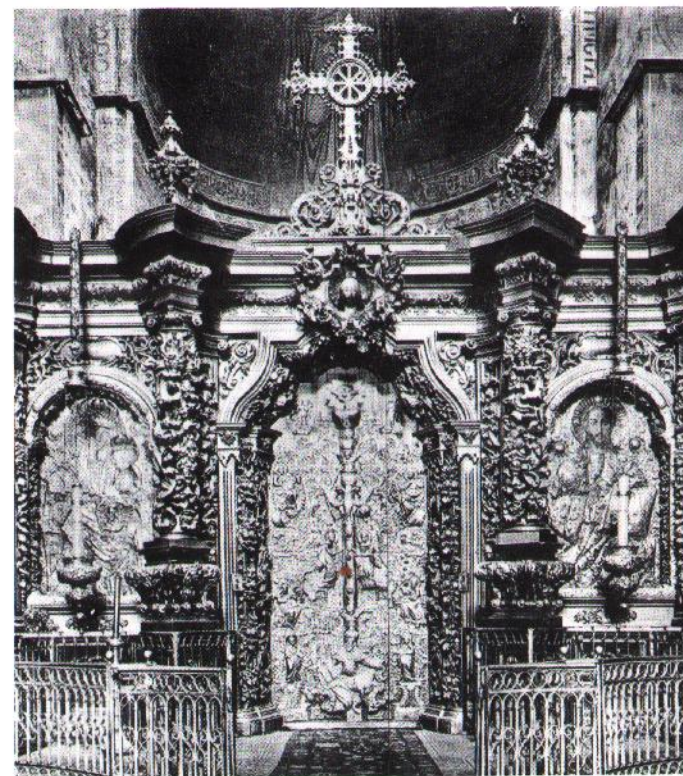
ІРИНИНСЬКА КОЛОНА (ІРИНИНСЬКИЙ СТОВП)

Один із стовпів церкви св. Ірини, збудованої в одинадцятому столітті; рештки її збереглися до 19-го століття; знищено 1934 року.

Князь Ярослав Мудрий, засновник катедри св. Софії, збудував поблизу від неї церкву і присвятив її св. Ірині, іменем якої названа була його жінка. Ця споруда одинадцятого століття була зруйнована під час татарського нашествя в середині тринадцятого століття. В сімнадцятому столітті руїни її було засипано землею при спорудженні оборонних валів московської залоги у Верхньому місті, а при новому плануванні міста в 1830-тих роках знову відкопано. На жаль, місцеві плани збереження руїн Ірининської церкви московська Імператорська “Комиссия Древностей” відкинула.

Проте один із стовпів — колон — цієї церкви, які в свій час підтримували баню середньовічної споруди, залишили і вкрили дашком з главкою російського типу й хрестом. Цей так званий Ірининський стовп (або колона) стояв на бруковій Володимирській вулиці, в одному кварталі від Софійського собору.

В 1934 році за наказом Рижкова, голови Київської Міської Ради, Ірининський стовп знесено, як загрозу для вуличного руху. Проф. Іполіт Моргілевський, намагаючись врятувати залишки будівлі, пропонував зрізати стовп на рівні бруку і перенести його до двору коло св. Софії. Архітектурно-Планувальне управління Київської Міської Ради ухвалило цю пропозицію, але голова Міської Ради відкинув її,⁽²²⁾ Стовп зруйнували і забрукували місце, де він стояв.

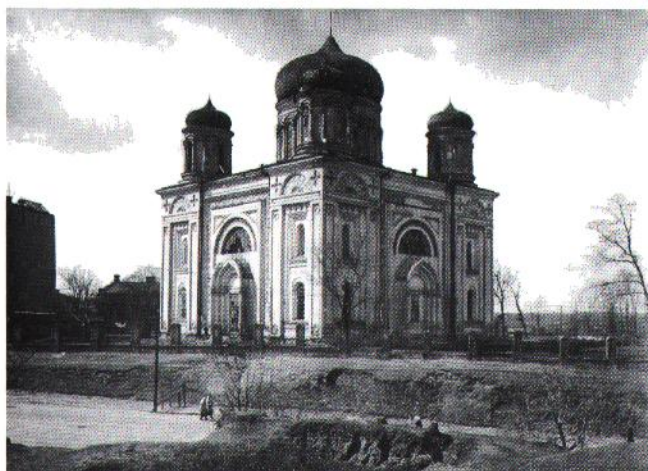

Іконостас і царські врата катедри Св. Софії.

Іконостас Вознесеньського вівтаря катедри Св. Софії під час руйнування.

Ірининський стовп (1852).

Десятинна церква.

ЦЕРКВА СВ. ГЕОРГІЯ

Збудована в 1744-52 роках, перебудована в дев'ятнадцятому столітті і зруйнована в 1934 році.

Поруч із стіною Софійської садиби та близько півквартала від Ірининського стовпа, на руїнах середньовічної церкви св. Георгія в сімнадцятому столітті збудували дерев'яну церкву того самого святого. В 1744-1752 роках її замінили мурованою церквою, яка втратила свій барокковий характер після перебудов у дев'ятнадцятому столітті. Всередині Георгіївська церква мала дуже гарний іконостас у стилі рококо та неокласичний надгробок на могилі молдавського й волоського господаря Костянтина Іпсіланти, що помер у Києві 1816 року. Стіни всередині розмалював українськими народними орнаментальними мотивами відомий маляр Іван Їжакевич.

У 1934 році Георгіївську церкву та середньовічні фундаменти, на яких вона стояла, було зруйновано, а іконостас і могилу Іпсіланти з надгробком — знищено. На місці, де стояла церква, споруджено житловий будинок для співробітниць НКВД та інших державних установ. Цей величезний будинок (за проектом київського архітекта Йос. Ю. Каракіса) цілком закритий вигляд на Софійську катедрu, який до того відкривався перспективою від Золотих Воріт, якщо дивитись по Золотоворітській вулиці.

Інститут історії матеріальної культури, згаданий уже раніше, студіював територію, де побудовано новий будинок, і навіть надрукував звіт про свої дослідження⁽²³⁾, але не було зроблено ніякого огляду або серйозного археологічного дослідження фундаментів початкової будівлі одинадцятого століття перед їх руйнуванням⁽²⁴⁾.

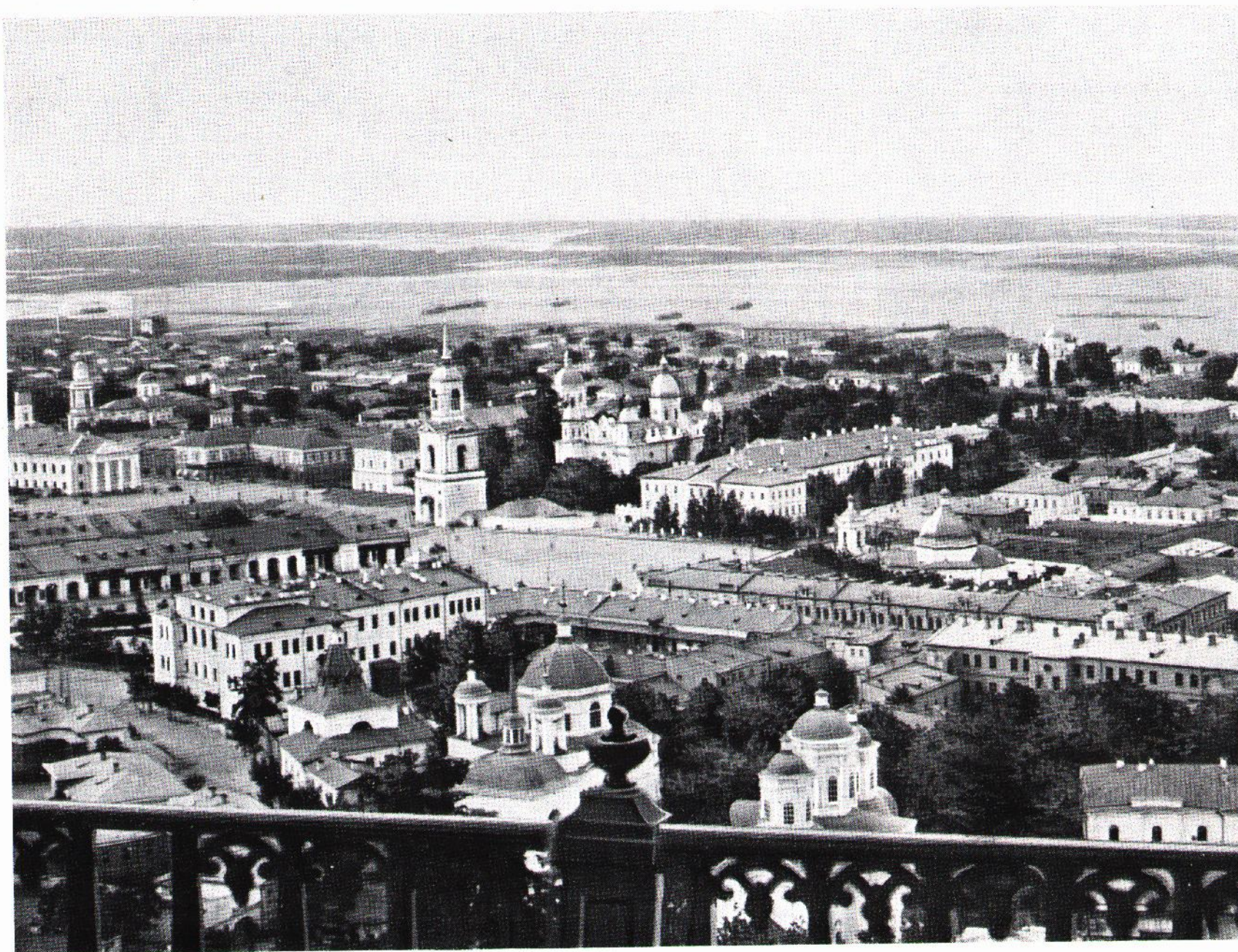
СТРІТЕНСЬКА ЦЕРКВА

Збудована в 1850-тих роках, зруйнована в середині 1930-тих років.

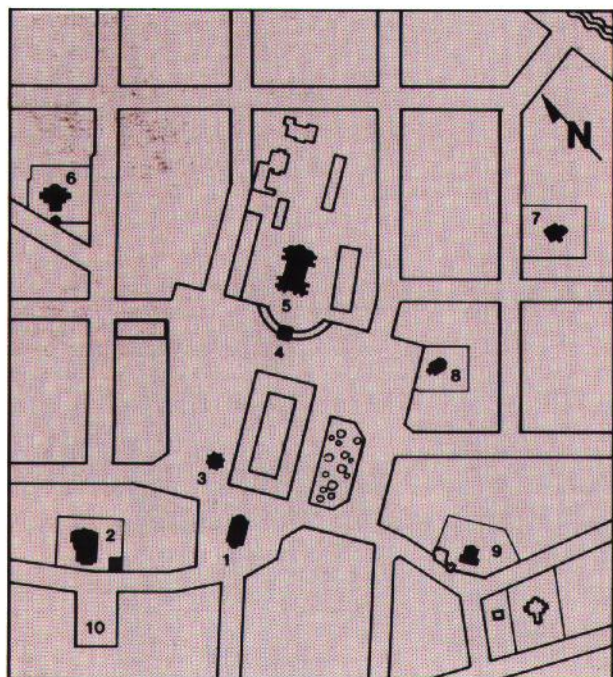
В районі стародавніх західних міських воріт, де тепер Львівська площа, сходяться чотири вулиці. Поміж двома з них, Великою Житомирською та Стрітенською, виходячи на площу, стояла церква Стрітення Господнього. Вона мала довгу історію. На пляні бароккового Києва з 1695 року на її місці показано дерев'яну церкву з одним верхом. В 1752 році її замінила нова дерев'яна церква, а в 1850-тих роках на її місці збудовано кам'яну церкву в псевдовізантійському стилі.

В середині 1930-тих років у зв'язку з проекткованими плянами реконструкції території, що прилягала до майбутнього Урядового центру, передбачалося розширити Стрітенську вулицю і продовжити її крізь садибу св. Софії до майдану Урядового центру (для цього треба було зруйнувати будівлю Софійської бурси з 1763-67 років)⁽²⁵⁾. Львівська площа теж мала бути перебудована⁽²⁶⁾. Готування до цієї реконструкції, що лишилася не здійснена, почали з того, що зруйнували Стрітенську церкву. Київські старожили пригадують, що вона особливо дратувала атеїстичну владу, бо 1924 року, коли на Україні в багатьох місцях стали "оновлятися", блищати свіжим золотом частини церковних бань, "оновилося" й кілька місць на золотій бані цієї церкви. Кілька днів збиралася юрба народу на площі, дивлячись на це чудо і говорячи про нього.

Подробиць про час і про обставини руйнування Стрітенської церкви ми не знаємо.

Вигляд Подолу. Братський монастир в центрі (1900-і роки).

Плян Подолу: Район Маріатратської чи Контракткової (тепер Червоної) площі та довколишніх вулиць.

1. Собор Успіння Богородиці Пирогощі.
2. Петропавлівська церква і дзвіниця.
3. Фонтан "Самсон" ("Феліціял").
4. Дзвіниця Братського монастиря.
5. Богоявленська церква Братського монастиря.
6. Церква Воскресіння.
7. Борисоглібська церква.
8. Грецький монастир Св. Катерини.
9. Церква Св. Миколи ("Миколи Доброго").
10. Флорівський монастир.

ЦЕРКВА УСПІННЯ ПРЕСВ. БОГОРОДИЦІ (ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА). Збудована в 1828-42 роках, зруйнована 1935 року.

Десятинна церква була першою мурованою церквою середньовічного Києва. Її будували візантійські майстри і закінчили будівлю в 996 році. Ця історична будівля була поруйнована при нападі татар 1240 року, але стіни її простояли ще кілька століть. На початку дев'ятнадцятого століття було ухвалено на місці старої Десятинної церкви збудувати нову. Миський архітект Андрій Меленський склав проєкт, але Петербурзька Академія мистецтв відкинула його і будівництва нової церкви доручили В. П. Стасову в Петербурзі. Стасов спорудив у 1828-42 роках непринадну структуру, на долю якої випала сумнівна відзнака бути першою церквою, збудованою на Україні в так званому "візантійсько-російському" стилі.

В 1920-тих роках, за ухвалою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), Десятинну церкву закрито для Служби Божої і передано, разом з прилеглою до неї історичною частиною давнього міста на Горі до Обласної інспектури охорони пам'яток культури. Коло 1930 року Археологічний комітет Української Академії Наук виробляв плани перетворення еклектичної будови церкви на архітектурний музей, де були б експоновані об'єкти з археологічних розкопок історичного Верхнього міста⁽²⁷⁾.

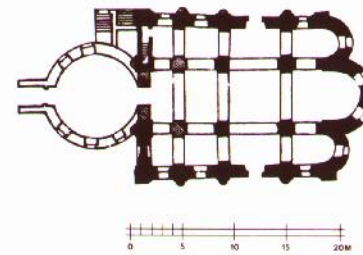
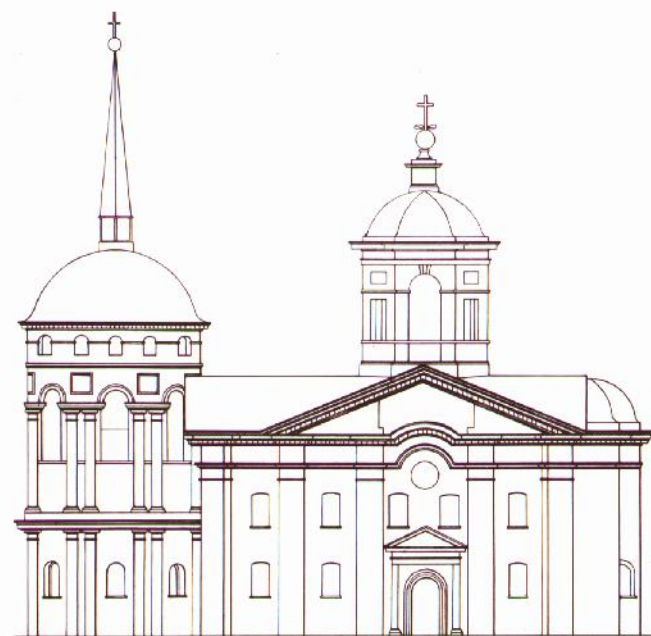
1935 року, коли почали готуватися до реалізації грандіозних планів реконструкції української столиці, цю Десятинну церкву дев'ятнадцятого століття, як споруду без будь-якої мистецької вартості, розібрано⁽²⁸⁾. Порожнє місце з фундаментами середньовічної церкви тепер відвідують туристи.

ПОДІЛ

Розташований між урвищами горбів Верхнього міста і берегами річки Дніпра, Поділ, або Нижнє місто, був цікавою й захоплюючою частиною міста. Тут, коло річкової пристані, розвивалися й розросталися квартали купців та ремісників. Центром середньовічного Подолу був великий ринковий майдан — Торговище, де збиралися віча. Після татарського нашествия в тринадцятому столітті все міське життя зосередилося на Подолі. У шістнадцятому столітті Нижнє місто купців та цехових ремісників мало самоуправу за Магдебурзьким статутом і жило в добробуті. Потужний замок на сусідньому горбі (Киселівці) стеріг Поділ і прилеглі райони. Ринкова площа Подолу, яку називали тоді Ратушною, залишалася центром Нижнього міста в часи ренесансу і барокко. Головними будівлями на ній були ратуша, чи Магістрат, церква Богородиці Пирогощі і Братський Богоявленський монастир. Верхи та бані церков і дзвіниць довкола Ринкової площі домінували в обрисах будівель барокового Подолу.

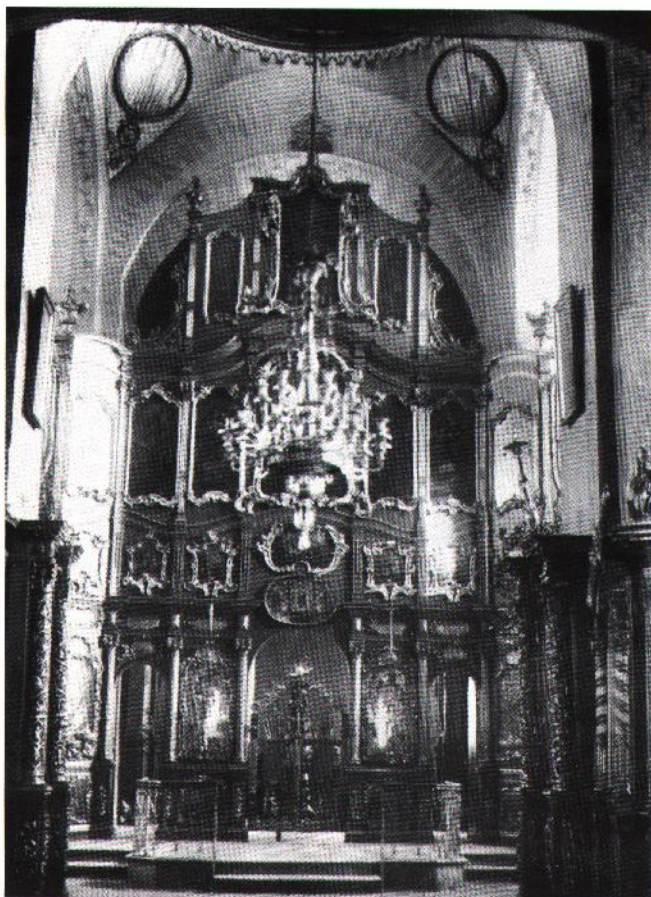
Жахлива пожежа 1811 року понижила Поділ і його видатні будівлі. Наступна відбудова його в модному тоді неокласичному стилі ("ампір") дещо змінила бароковий характер Подолу.

Діяльність, викликана передбачуванним переведенням столиці Української РСР з Харкова до Києва, сильно позначилася і на Подолі. З погляду головних плянувальників, на Подолі не було місць, придатних для відпочинку й розваги, та парків. Отже, генеральний план реконструкції міста 1935 року передбачав поширення й озеленення Ратушної чи Контракткової площі — історичного центру району (тепер — Червона площа). Поштову площу, розташовану біля річкових пристаней, передбачалося збільшити і сполучити її з плянованим на Горі Урядовим центром. Одночасно плянували розширити ряд вулиць Подолу. Хоч київські архітекти з Архітектурно-

Собор Успіння Богородиці Пирогощі (січень 1935).

Собор Пирогощі. План і південна фасада (1840-ві роки).

Іконостас головного вітаря собору Пирогощі (січень 1935).

Плянувального управління Міської Ради намагалися включити архітектурні пам'ятки Подолу в незаторкнені реконструкцією ділянки, їхні пропозиції було, в процесі перегляду проєктів, відкинуто. Таким чином, у наслідок підготовчих робіт, проведених у 1935-36 роках, було зруйновано багато цих пам'яток. Центр Нижнього міста втратив більшу частину своєї давньої архітектури, історії й культури. За винятком корпусу Київської Академії з початку вісімнадцятого століття, пам'ятки минулого, які збереглися в центрі Нижнього міста, мають пересічний характер⁽²⁹⁾. Але широко задуманий план реконструкції Подолу так і залишився на папері.

Під кінець 1960-тих років в українських радянських архітектів та істориків виникла нова зацікавленість Подолом. Наслідки оглядів та обстежень спонукали Міську Раду 19 березня 1973 року запровадити контроль над роботами по дальшій розбудові Подолу. Крім того було запропоновано відбудувати деякі з утрачених пам'яток⁽³⁰⁾. Після того, виходячи з директив комуністичної партії щодо розвитку туризму, було вироблено плани перетворення Подолу на туристичний центр.

СОБОРНА ЦЕРКВА УСПІННЯ ПРЕСВ. БОГОРОДИЦІ ("ПИРОГОЩА")

Збудована 1132 року, востаннє перебудована в дев'ятнадцятому столітті; зруйнована 1935 року.

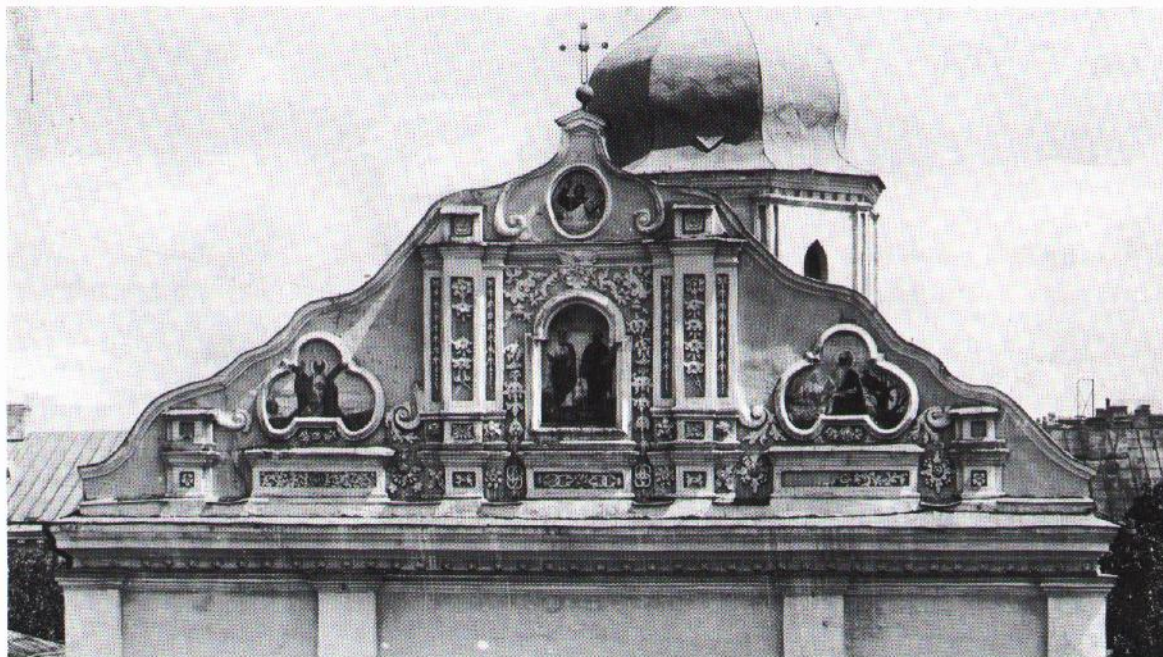
Ця церква була в Києві головною соборною церквою подільських купців, міщан і ремісників. Закладена 1132 року князем Мстиславом, сином відомого князя Володимира Мономаха, ця церква візантійського стилю була загально відома як "Пирогоща". Це була проста, коротка базиліка з трьома навами й трьома апсидами. Її особливість полягала в тому, що вона була першою будівлею Київського князівства, цілковито збудованою з цегли, без уживання каменю; на ній також позначився західний вплив романського стилю.

Протягом століть Богородиця Пирогоща правила за центр громадського життя Нижнього міста; в 1613-33 роках, поки катедра св. Софії була осідком католицько-уніятської митрополії, Богородиця Пирогоща була катедрою православних митрополитів.

Середньовічну будову переробляли кілька разів. Один час вона мала п'ять барокових бань; після пожежі на Подолі 1811 року, чотири бічні бані зняли і надали церкві неокласичного вигляду. 1835 року її п'ятиповерхову дзвіницю, що перешкоджала вуличному рухові, розібрали і натомість надбудували над головним входом дзвіницю в стилі російського ампіру. Церква мала десятиметровий іконостас (1778 року) і срібні царські врата (від 1784 року) з іменем жертводавця — запорожця Василя Білика. Іконостас у стилі рококо вважався одним з найкращих з тих часів.

Під кінець дев'ятнадцятого століття зовні церкви прибудовано низку дерев'яних крамничок, які псували вигляд церкви. 1929 року ці прибудови, в намаганні відновити первісний вигляд церкви, було знесено. Але кілька років згодом всю будівлю зруйновано.

Останні роки існування цієї стародавньої церкви на Подолі були тісно пов'язані з долею Української Православної Церкви. Коли катедру св. Софії закрито для богослуження, громаді вірних не дозволили перебрати якусь іншу церкву на Горі, і вона отримала для користування церкву Богородиці Пирогощі. Отже, 1934 року ця церква дванадцятого століття ще раз стала катедрою Митрополита Української Православної Церкви. А роком пізніше Пирогощу зруйновано в процесі виконання плану поширення історичної Магістратської або Ратушної площі (тепер — Червоної). Дослідження, проведені перед руйнуванням, встановили, що церква зберегла більшу частину своєї початкової будови,

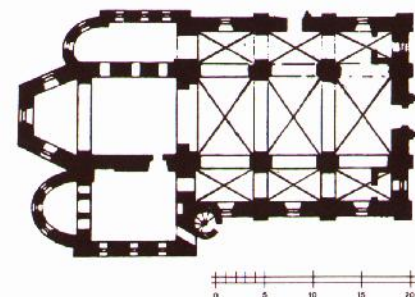
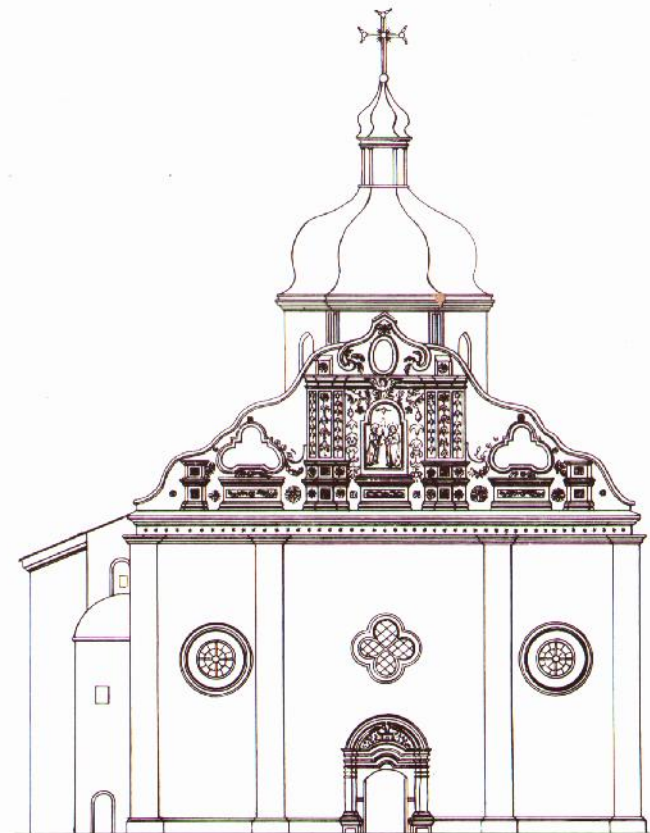
незважаючи на лихо, якого вона зазнала, та на численні переробки. Після цього Митрополит Павловський переніс осідок своєї митрополії до Притиско-Микільської церкви на Подолі, але і її влада закрила в червні 1935 року⁽³¹⁾.

У другій половині 1970-тих років археологи розкрили фундаменти зруйнованої церкви Богородиці Пирогощі. З'ясувалося, що вони заглиблені на чотири стопи — коло 1,2 метра, — і їхній будівельний матеріал належить до ще давнішої будівлі. У зв'язку з цим, влітку 1976 року радянська преса подала повідомлення про археологічне відкриття на Подолі. В 1970-тих роках також обговорювано питання відбудови Богородиці Пирогощі в її первісній вигляді.

ПЕТРОПАВЛІВСЬКА ЦЕРКВА І ЇЇ ДЗВІНИЦЯ.

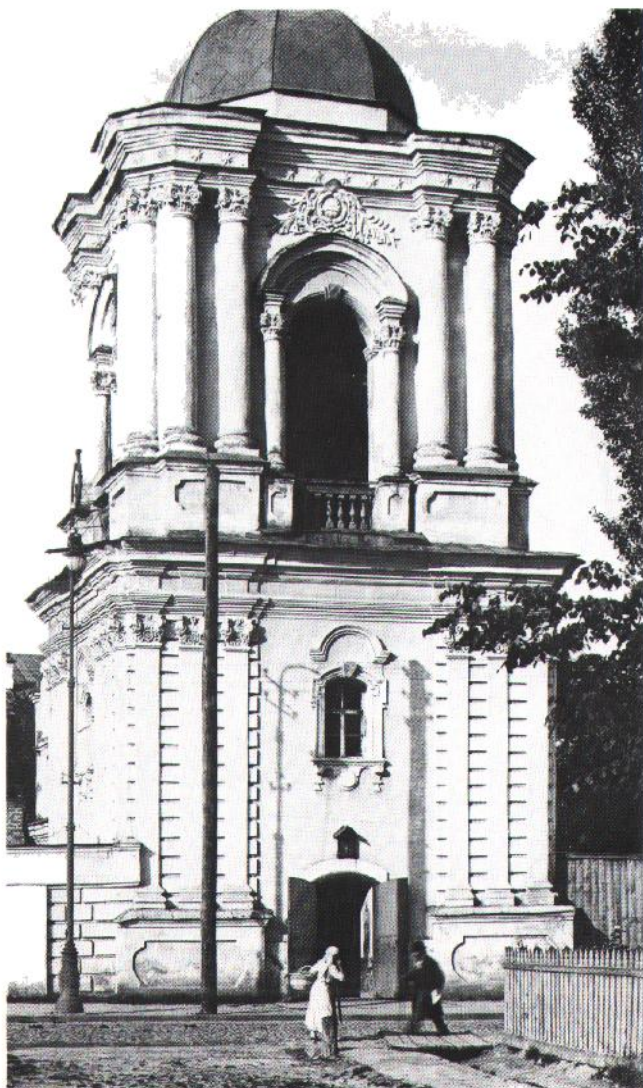
Церква збудована на початку сімнадцятого століття, перебудована в середині вісімнадцятого століття, церква і дзвіниця зруйновані 1935 року.

Недалеко від церкви Богородиці Пирогощі, через вулицю від Флорівського монастиря, стояла давня і цікава з історичного боку церква, збудована на самому початку сімнадцятого століття. Вона мала бароковий фасад, готичні вікна в бічних стінах і неокласичну дзвіницю. Ця церква свв. Петра і Павла була однією з небагатьох споруд, за якими можна було скласти уявлення про київське будівництво шістнадцятого-сімнадцятого століть. Її початково збудував польський єпископ Криштоф Казімірський як готичну римо-католицьку церкву св. Миколая при монастирі Домініканців. Вживаючи цеглу з середньовічної зруйнованої Борисоглібської церкви в сусідньому з Києвом Вишгороді, домініканські отці закінчили будівництво великої готичної церкви десь коло 1610 року.

Петропавлівська церква: план і західня фасада (1840-і роки).

Фронтон Петропавлівської церкви.

Дзвіниця Петропавлівської церкви.

Петропавлівська церква і дзвіниця.

Після повстання гетьмана Богдана Хмельницького проти польського володіння, монастир і його землі було відібрано у Римо-Католицької Церкви. Велика готична трьохнавна церква зазнала докорінної перебудови, але все таки збереглася, а решту великого комплексу будівель було знищено. Зібравши в 1744-50 роках гроші, мешканці Подолу замінили готичну з трикутним дахом стіну церкви — тепер вже свв. Петра й Павла — на барокковий фасад з круглими вікнами й форми грецького хреста, жолобкованими пілястрами й нішами. Згодом перед фасадом додали ще низьку галерію, якою закрили гарний барокковий портик. У 1740-их роках поставили чотирирядний іконостас, різьблений з дерева і позолочений, з червоним тлом; його вважали за один з найкращих зразків різьблення тих часів.

Поруч із Петропавлівською церквою добре знаний у Києві архітект Іван Григорович-Барський збудував триповерхову дзвіницю. Початковий барокковий дах на її бані після пожежі 1811 році замінили приплюснутою ампірною банею зі шпилем.

У 1920-тих роках Петропавлівську церкву було закрито для богослуження. Коло 1930 року цю велику історичну будівлю збиралися використати як архівне сховище Центрального архіву України⁽³²⁾.

Інформації про обставини чи про дату знищення цієї історичної готичної будівлі та дзвіниці Григоровича-Барського при ній нема. За законом Радянської України "Про

культурні й природні пам'ятки", ухваленим 16 червня 1926 року, дозвіл руйнувати мав дати Нарком освіти. І церкву і дзвіницю знищено 1935 року ⁽³³⁾.

ФОНТАН "САМСОН" ("ФЕЛІЦІЯЛ").

Збудований у 1748-49 роках, знищений 1934 або 1935 року.

Між Магістратом та собором стояв один з кількох громадських фонтанів і криниць. Чисту воду до них підводили довбані з дерева рури від сусідньої Андріївської гори. В середині вісімнадцятого століття київський магістрат почав ремонтувати стару систему водопостачання і вирішив зробити муроване накриття понад фонтаном на Магістратській площі. Роботу доручили молодому архітекторові Іванові Григоровичу-Барському, нащадкові добре знані на Подолі родини, що закінчив Київську академію. Споруда, яку магістрат назвав "Феліціял", була виконана в 1748-49 роках; це була подібна до павільйону кругла ротонда на чотирьох підпорах. У кожній підпорі було по дві коринтські колони.

За старим українським звичаєм споруджувати в громадських місцях та коло криниць статуї, на бані ротонди було поставлено двометрову статую св. апостола Андрея з позолоченої міді. Під склепінням бані була статуя ангела з чашею в руці; з чаші текла вода в басейн. Коло 1800-го року скульптуру ангела замінили скульптурною групою Самсона, що сидів на леві, роздираючи його пашу; з паші лева лився струмінь води. Скульптура була трохи менша від натурального розміру. Відтоді кияни стали називати цей фонтан "Самсоном" або "Левом".

Перед Першою світовою війною статуї св. Андрея та Самсона з левом забрали до Міського музею, а натомість поставили копії з них. 1927 року баню ротонди відремонтували заходами Міської управи. Розробляючи плани реконструкції Подолу, Архітектурно-Плянувальне управління Міської Ради передбачало включити цю бароккову споруду в парк, на місці розширеного Червоного майдану. За переказами, які можуть мати апокрифічний характер, Павел П. Постишев під час оглядин Києва побачив цю споруду і наказав голові Міської Ради Рижкову — усунути цей "кіоск"⁽³⁴⁾. Кажуть, що фонтан вісімнадцятого століття розібрали тієї ж ночі. Фундаменти його залишилися⁽³⁵⁾.

У другій половині 1970-тих років, коли виникла тенденція розвинути Поділ як центр туризму, було вирішено відтворити втрачену історичну атмосферу, надати старе оточення давнім купецьким та міщансько-ремісничим кварталам столиці України. Ці плани передбачали відбудову деяких пам'яток, знищених у 1930-тих роках, включаючи й "Феліціял" Григоровича-Барського. Восени 1977 року уряд Української РСР наказав Міській Раді української столиці відбудувати фонтан "Самсон"⁽³⁶⁾. Відбудова "Феліціяла" за проектом українського радянського архітекта В.П. Шевченка була закінчена 1981 року.

ГРЕЦЬКИЙ МОНАСТІР СВ. КАТЕРИНИ

Збудований в 1739-41 роках, зруйнований у 1929 році.

Велика колонія грецьких купців постійно була в Києві ще з сімнадцятого століття. 1738 року, незважаючи на спротив Магістрату, грецька громада збудувала поруч із Магістратською площею, на землі, що належала грецькому купцеві Астаматіосові Стімати, дерев'яну каплицю. В 1739-41 роках замість каплиці збудували цегляну церкву, а років через сім при ній заснували грецький монастир св. Катерини. Спочатку церква цього монастиря мала типово українські риси, була тричастинна, з

Фонтан "Самсон" ("Феліціял").

Братський монастир (1880-і роки).

Братський монастир (1934).

трьома верхами. Наприкінці дев'ятнадцятого століття її перебудовано так, що лишився лише один — центральний — верх первісної бароккової будівлі. В середині грецька церква мала дуже гарний іконостас у стилі рококо.

На початку 1920-тих років, коли монастир було закрито, його великі будівлі використовували як виставочні зали для показу продуктів промисловості Української РСР. За відомостями з видання Української Академії Наук 1930 року,^[41] церкву грецького монастиря (Червона площа, ч.2) розібрано 1929 року, бо її баня почала давати тріщини.

БРАТСЬКИЙ МОНАСТИР БОГОЯВЛЕННЯ.

Головну, Богоявленську, церкву збудовано в 1690-тих роках, церкву і дзвіницю знищено 1935 року.

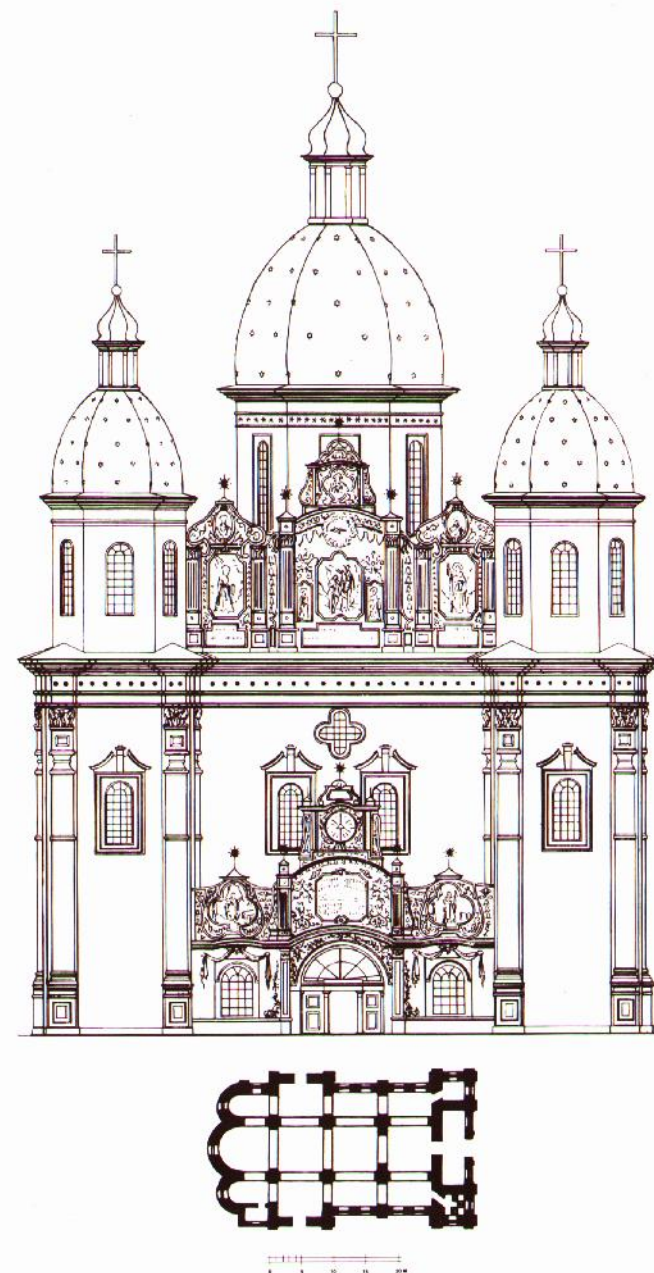
Того самого 1615 року, коли було засновано Київське церковне братство, воно отримало в подарунок маєток на Подолі поруч із Магістратською площею. Цей розкішний дар надійшов від далекоглядної жінки Гальшки (Єлизавети) Гулевич; вона поставила вимогу, щоб ту землю було вжито під монастир, притулок для прочан і під школу для дітей шляхетського і простого роду. Протягом наступних десятиліть Братський монастир і Академія при ньому процвітали, підтримувані поколіннями української шляхти. Особливо сприяв їм гетьман Мазепа; він збудував між 1690-93 роках велику нову катедральну Богоявленську церкву, а 1703 року почав будівництво кам'яного дому Академії.

Комплекс будівель Братського монастиря, який був водночас і релігійним і освітнім закладом, займав цілий квартал на Подолі, на північно-східній стороні Магістратського майдану. Головний вхід до монастирського двору був через браму, над якою стояла триповерхова дзвіниця. Її проектував київський архітект Стефан Ковнір (1756), а 1829 року її перероблено за плянами А. Меленського. Головним об'єктом у дворі була Мазепинська церква Богоявлення; це була розкішна будівля, гідна свого місця й розташування.

Богоявленська церква Братського монастиря і соборна церква св. Миколая на Печерську, яку називали "Великим Миколю" (Військово-Микільський собор), обидві збудовані в останнє десятиріччя сімнадцятого століття і вважалися найкращими спорудами київського барокко. Питання про те, хто будував ці дві церкви, ще досі не з'ясоване. Найновіші українські радянські публікації, включаючи шеститомове українське видання "Історія українського мистецтва", випущене Академією Наук Української РСР, приписують авторство цих величних і схожих одна на одну споруд українському архітектору, випускникові Київської академії Іванові Зарудному, який впровадив у Москві барокко на початку вісімнадцятого століття. Хоч пляни та композиція цих двох соборів були дуже подібні, деталі й орнаментация Богоявленської церкви були більше класичного характеру, як це й личило академічній будові.

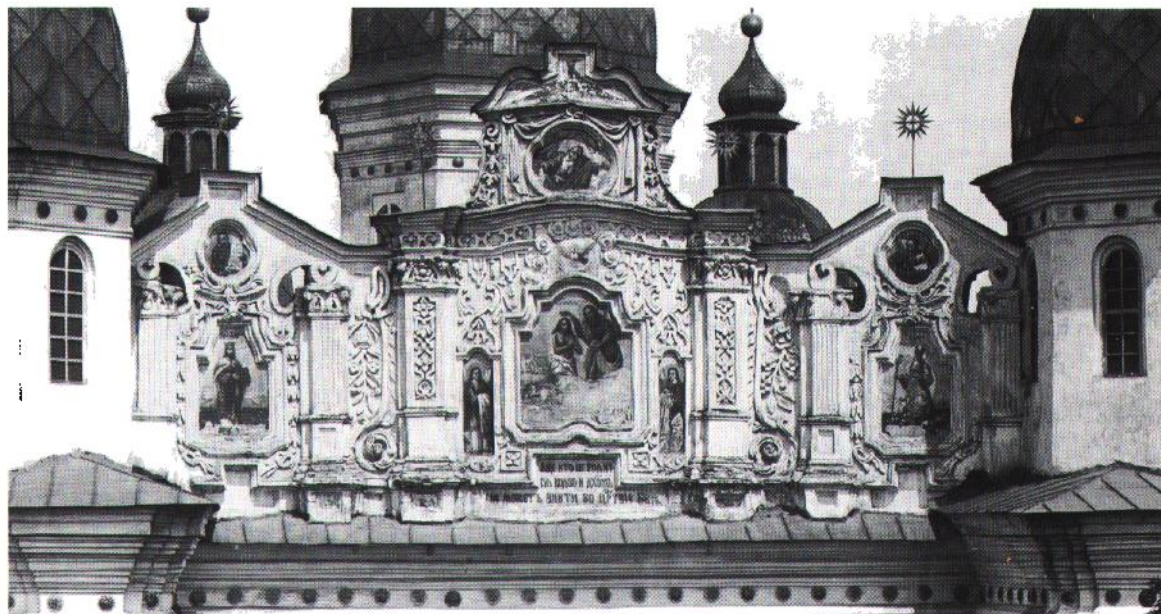
Початковий барокковий іконостас Богоявленської церкви згорів під час пожежі на Подолі 1811 року. Його замінив ампірний іконостас, датований 1825 роком; цей іконостас вважали за одну з найкращих робіт архітекта Андрія Меленського. Поміж історичними скарбами церкви був срібний вівтарний хрест — дар Митрополита Петра Могили, і срібна чаша — дар ігумені Магдалини, матері гетьмана Івана Мазепи.

Після перемоги більшовизму на Україні Братський монастир було закрито. Будівлі монастиря передали Обласному відділові охорони здоров'я, який влаштував там Подільську поліклініку. Будинки Академії з вісімнадцятого століття передали Українській Академії Наук. Протягом 1920-тих років Академія Наук і її Археологічний комітет повсякчасно дбали про збереження архітектурного комплексу Братського монастиря. Згідно з законом від червня 1926 року, Українська РСР оголосила цей історичний монастир республіканською пам'яткою.

Богоявленська церква: план і західня фасада (1840-і роки).

Богоявленська церква Братського монастиря.

Іконостас бічного вітваря Богоявленської церкви
(лютий 1935).

Головний вхід до Богоявленської церкви.

Фронтон західної фасади Богоявленської церкви.

Фронтон бічної фасади Богоявленської церкви.

Отже, цю пам'ятку не можна було руйнувати, переробляти й взагалі змінювати зовнішній вигляд без дозволу Наркома освіти Української РСР.

У лютому 1935 року С.І. Притикін, фотограф Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури, зробив знімки внутрішнього і зовнішнього вигляду приреченої до знищення Богоявленської церкви⁽³⁷⁾. Пізніше, того самого року (точної дати з'ясувати не вдалося) цю велику й масивну будівлю зруйнували, а її дзвіницю розібрали. Часто перебудовували трапезну монастиря, сонячного годинника з вісімнадцятого століття і пізніші монастирські будівлі залишено. Цим радянська влада яскраво показала, що радянські планувальники, руйнуючи одну з найбільших пам'яток української історії, не розчищали місце для нових будівель чи парків, але винищували те, що вони вважали небажаними (або навіть більше — шкідливими) українськими національними символами, які перешкоджали створювати нове соціалістичне суспільство.

Очевидно, ніяких спроб дослідити церкву й дзвіницю перед руйнуванням їх, або зберегти деякі архітектурні деталі їх, не було. Можна зробити висновок, що намічені до знищення будівлі, щоб отримати формальний дозвіл на їх руйнування, було оголошено такими, які не мають жадного наукового значення (як і Золотоверху Михайлівську церкву), отже, досліджувати їх не було потреби.

В наступні роки на подвір'ї історичного монастиря збудовано чотирповерховий житловий дім, подібний до коробки. А в 1963 році територія колишнього Братського монастиря і пам'ятки, які ще залишилися на ній, увійшли до реєстру архітектурних пам'яток Української РСР.

ЦЕРКВА ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТОВОГО І ЇЇ ДЗВІНИЦЯ
Церква збудована в другій половині сімнадцятого століття, перебудована в вісімнадцятому столітті, церква і дзвіниця зруйновані в середині 1930-тих років.

На північ од Братського монастиря, на розі Спаської вул. (Героїв революції) і Межигірської була бароккова церква Воскресіння. Початкова будівля церкви Воскресіння існувала вже у п'ятнадцятому столітті. В першому десятилітті шістнадцятого століття Євстахій Дашкевич, який спільно з татарами двічі нападав на Москву, збудував тут нову дерев'яну церкву. Потім там збудували цегляну церкву в популярному тоді бароковому стилі, або коштами заможного міщанина Михайла Грека в 1670 році, або коштами київського мешканця Михайла Родзинського 1698 року. Архітектурна композиція нової будівлі мала в основі традиційний план грецького хреста, п'ять бань і фасади, типові для часів гетьмана Мазепи. Мури церкви були ремонтані 1732 року за кошти полкового осавула Павла Гудими, а також у 1760-тих роках заходами архітекта Івана Григоровича-Барського.

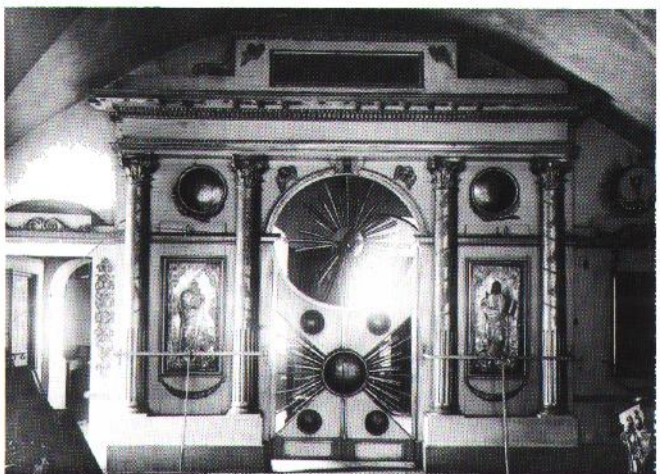
У 1809 році над брамою до церковного двору збудовано ампірну (неокласичну) дзвіницю за проектом Андрія Меленського. Хоча початкові п'ять бань церкви було замінено 1886 року однією банею, проте фасади початкової бароккової будівлі, її карнизи, пілястри з мальовничими капітелями, ліпні прикраси й оформлення вікон збереглися добре. Іконостас церкви особливого інтересу не становив.

Церкву Воскресіння Христового зруйновано в середині 1930-тих років. 25 квітня 1932 року її ще фотографував для Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури К. Козловський⁽³⁸⁾. У другій половині 1930-тих років вона вже не існувала; в літературі про неї зазначають, що вона тепер не існує⁽³⁹⁾. Жадної інформації про руйнування цієї архітектурної пам'ятки нема. За законом Радянської України від 26 червня 1926 року, її знищення мусів апробувати Народний комісар освіти республіки.

Дзвіниця церкви Воскресіння (25 квітня 1935).

Церква Воскресіння (25 квітня 1935).

Борисоглібська церква і дзвіниця.

Іконостас каплиці церкви Св. Миколи Доброго (1935).

ЦЕРКВА СВВ. БОРИСА І ГЛІБА (БОРИСОГЛІБСЬКА) І ЇЇ ДЗВІНИЦЯ

Церква збудована 1692 року, церква і дзвіниця зруйновані в середині 1930-тих років.

На південний захід від церкви св. Іллі, на Борисоглібській вул. ч. 10 стояла бароккова церква свв. Бориса й Гліба. Її побудував 1692 року київський полковник Григорій Коровка-Вольський на місці старої дерев'яної церкви римо-католицького Домініканського монастиря. Середину церкви в 1738-39 роках розмалювали два добре знамі київські малярі, Василь Романович і Федір Камінський (пізніше перемальована). Протягом дев'ятнадцятого століття до церкви додано чимало прибудов і збудовано ампірну (неокласичну) дзвіницю. В 1930 році і церква й дзвіниця ще стояли⁽⁴⁰⁾. Ця маленька бароккова церква не була досліджена і про неї є дуже мало публікацій. Десь у середині 1930-тих років весь архітектурний комплекс зник; все, що залишилося по знищеній церкві — це її назва, за якою було названо й вулицю. Можна здогадуватися, що цей барокковий пам'ятник знищили 1936 року, коли під час розкопок на Борисоглібській вулиці знайдено дерев'яні рури подільського водогону вісімнадцятого століття.

Як і в інших подібних випадках, за законом радянської України від 16 червня 1926 року, знищення Борисоглібської церкви мусів дозволити Народний комісар освіти республіки.

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛИ ("МИКОЛИ ДОБРОГО")

Збудована в 1800-1807 роках, зруйнована в 1935 році.

Церква св. Миколи Доброго стояла коло підніжжя історичної "Гори" — Верхнього міста, через вулицю від церкви Покрови пресв. Богородиці, яка досі існує (вул. Зелінського, ч.7). Історія церкви на цьому місці сягає кінця шістнадцятого століття, коли гетьман Самійло Кішка поставив там з нагоди свого звільнення з турецької неволі дерев'яну церкву св. Миколая. В той самий час поруч із церквою збудували шпиталь для старих і вбогих. Тому церкву прозвали за її сусідство зі шпиталем, церквою св. Миколи Доброго.

1706 року дерев'яну церкву Миколи Доброго замінила цегляна бароккова церква тієї ж назви. Поруч із нею невідомий російський архітект збудував 1716 року невисоку дзвіницю московського стилю. Бароккову церкву замінила в 1800-1807 роках велика ампірна (неокласична) церква, збудована архітектором Меленським на кошти київського купця Сухоти. Вона мала одну велику баню і її головний (західний) фасад був у вигляді класичного портика, обрамованого двома вежами. Іконостас, вигнутий дугою в плані, був одним з найкращих у ті часи.

Оскільки Микільська церква стояла на краю Подолу, далеко від його центру, не передбачалося великих перебудов цього району. Проте цю ампірну будівлю зруйновано у 1935 році⁽⁴²⁾. Сусідню дзвіницю московського стилю збережено. Як і з іншими зруйнованими пам'ятками минулого, нема жадної інформації про деталі чи обставини, в яких відбувалося руйнування церкви Миколи Доброго.

В 1963 році дзвіницю церкви Миколи Доброго (вул. Зелінського, ч.6) включено до реєстру архітектурних пам'яток Української РСР.

ФЛОРИВСЬКИЙ МОНАСТИР І КЛАДОВИЩЕ. Існуючі споруди

збудовано у вісімнадцятому-дев'ятнадцятому століттях, монастир замкнено в 1920-тих роках, відкрито після Другої світової війни.

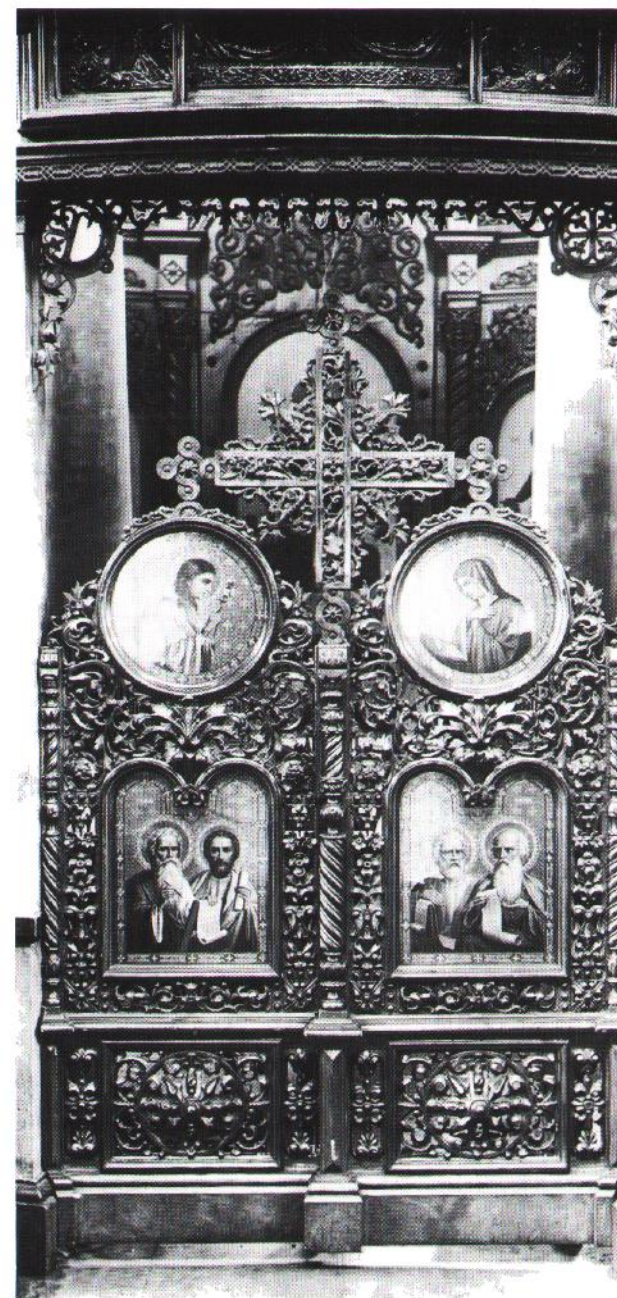
Поміж численними релігійними закладами Подолу, монастир св. Флора був відомий

Церква Св. Миколи Доброго і дзвіниця (1935).

підтримкою, яку він мав від шляхти, і високомистецьким гаптуванням, яке виконували черниці. Розташований коло підніжжя одної з київських гір, напроти Петропавлівської церкви, монастир має початки ще в п'ятнадцятому столітті. Проте більшість його барокових будівель походить з вісімнадцятого століття. Після Подільської пожежі 1811 року архітект Меленський перебудував барокові будівлі в ампірному стилі. Коли на Україні встановилася радянська влада, монастир було закрито і будівлі його обернено на гуртожиток робітників-металістів.

Генеральний план реконструкції Києва 1935 року передбачав, що "... будуть створені нові парки на Флорівській та Щекавицькій горах, на схилах Кирилівки, на території Бабиного яру, Лук'янівського (старого) та Єврейського кладовищ і т.д. ..." ⁽⁴³⁾. Згідно з цим планом, в середині тридцятих років кладовище Флорівського монастиря, одно з найстаріших у місті, обернено на територію для розваги. Одночасно зник іконостас вісімнадцятого століття з головною церквою Вознесіння, церква св. Трійці на кладовищі і мальовничі ротонди над фонтанами в монастирському дворі. Воду до цих фонтанів, так само, як і до "Феліціяла" на Магістратській площі, підводили з джерел у сусідній горі. Замість Самсона з левом, як у "Феліціялі", ці фонтани мали рельєфи ангелів, з рук яких текла вода.

Царські врата церкви Св. Миколи Доброго (1935).

Дзвіниця церкви Свв. Костянтина і Єлени.

Криниця Флорівського монастиря.

ЦЕРКВА СВВ. КОСТЯНТИНА І ЄЛЕНИ ТА ЇЇ ДЗВІНИЦЯ

Церква збудована в 1730-тих роках, церква і дзвіниця зруйновані наприкінці 1920-тих років.

Церква, присвячена цим двом святим, стояла в північно-західному кінці Подолу, на розі Шекавицької та Кирилівської вулиць. Історія її сягає середини сімнадцятого століття, коли гетьман Богдан Хмельницький відібрав землю від Римо-Католицької Церкви. На цьому місці київські міщани збудували дерев'яну церкву; 1726 року вона згоріла. 1734 року бургомістер Минцевич збудував на її місці кам'яну церкву, а в 1747-57 роках архітект Іван Григорович-Барський добудував галерію довкола неї та поставив кам'яну дзвіницю. В 1750-

тих роках він зробив ще одну добудову до церкви, пізніше обернуту на каплицю св. Димитрія.

Триповерхова бароккова дзвіниця мала каплицю на другому поверсі, присвячену пам'яті Данила Туптала. Данило Туптало (згодом митрополит, св. Димитрій Ростовський) був сином Сави Туптала, сотника Київського полку, який жив поблизу Притиско-Микільської церкви, яка ще досі існує.

Від усього комплексу будівель церкви свв. Костянтина та Єлени залишилися тільки стіни каплиці св. Димитрія роботи Григоровича-Барського, без куполи. Радянські історики архітектури Григорій Логвин і Михайло Цапенко високо оцінюють залишки цієї будівлі (Щекавицька вул., ч. 1).

Оскільки Федір Ернст у своєму описі Подолу 1930 року не згадує церкви Костянтина і Єлени або її дзвіниці, можна припустити, що ці дві архітектурні пам'ятки були зруйновані перед 1930 роком⁽⁴⁴⁾. Залишки Свято-Димитріївської каплиці Григоровича-Барського були внесені 1963 року в Український республіканський реєстр архітектурних пам'яток.

ЦЕРКВА РІЗДВА ХРИСТОВОГО.

Збудована в 1810-14 роках, знищена в 1935 році.

З трьох ампірних (неокласичних) церков, збудованих Меленським на Подолі і зруйнованих у 1930-тих роках, церква Різдва Христового (1810-14) мала для українців особливе значення. Саме в цій церкві стояла труна з тілом славетного поета Тараса Шевченка від 6 до 8 травня 1861 року, по дорозі до останнього місця спочинку Шевченка біля міста Канева.

Коли спускатися на Поділ вигнутою і крутою вулицею Кірова, поволі відкривається вигляд на весь Поділ. Церква Різдва Христового, що стояла на розі Олександрівської вулиці (тепер Жукова) і Поштової площі, була видимим кінцем дороги на Поділ з Гори; її ампірна баня позначала початок Подолу. Незважаючи на дуже обмежену територію, архітектурно успішно спроектував ефектну конструкцію гарних пропорцій, яка чудово відповідала своєму оточенню. Центральний об'єм церкви був перекритий банею, півциркулярна апсида на східній стороні будівлі мала в собі віттар, а над нартексом у західній стороні була дзвіниця, відзначаючи головний вхід. І головний і бічний входи мали неокласичні портики з чотирьох колон із педиментом над ними. Всередині був золочений дерев'яний іконостас, ікони в срібних рамах і низьке поруччя з жовтої міді перед віттарем.

Церкву Різдва Христового, відому серед киян як Шевченківська церква, було зруйновано 1935 року⁽⁴⁵⁾. За відомостями Олексі Повстенка, Архітектурно-Плянувальне управління при Міській Раді мужньо намагалося врятувати цю церкву від знищення⁽⁴⁶⁾. Генеральний план реконструкції Києва у варіанті, пропонованому Архітектурно-Плянувальним управлінням, мав її в числі тих пам'яток, які пропонувано зберегти. Проте остаточний варіант генерального плану, ухвалений у Москві, відкинув більшу частину історичних пам'яток, які Київ пропонував зберегти.

Руйнування церкви Різдва Христового було очевидячки породжене підготовкою до розбудови Поштової площі поруч з річковим портом; ця розбудова була тоді об'єктом дискусії. Генеральний план реконструкції 1935 року передбачав розбудувати й поширити Поштову площу, "цілковито пов'язуючи її" з мережею вулиць Подолу і з проєктованим Урядовим центром на Горі. Останніми місяцями 1935 року, в той самий час, як закінчували генеральний план реконструкції Києва, було оголошено обмежений конкурс проєктів розбудови річкового вокзалу. До цього конкурсу було запрошено чотири архітектурні

Деталь дзвіниці церкви Свв. Костянтина і Єлени.

Вигляд Подолу з церквою Різдва Христового на передньому плані (1880).

бригади з Києва та дві — з Москви; вони розробили проекти нового вокзалу⁽⁴⁷⁾. Реконструкція Поштової площі ніколи не була здійснена, а річковий вокзал збудовано тільки наприкінці 1950-тих років.

Олекса Повстенко занотував, що органи радянської влади не дозволили дослідити будівлю церкви Різдва перед її руйнуванням. Як і в усіх інших випадках руйнування церков, спочатку було конфісковано всі цінні речі, золото й срібні рами з іконостасу та ікон; різьблений дерев'яний іконостас спалили, а ікони продали за кордон.

У тому самому кварталі, що й церква Різдва, через один будинок від неї на північний схід, стоїть старий одноповерховий будинок поштової станції (для поштового транспорту кінями), закладений у 1854 році. Хоча й виразно застаріла для свого цивільного вжитку, ця будівля не була зруйнована в 1930-тих роках, а 1963 року її було вписано до українського республіканського реєстру архітектурних пам'яток. В кінці 1970-тих років розпочато роботу над перетворенням історичного Подолу на туристичний центр столиці України. Наступні плянувальні роботи привели до висновку, що профіль обрисів південного кінця Подолу значно виграє, якщо відбудувати наново церкву Різдва, поставлену Андрієм Меленським⁽⁴⁸⁾. Ніяких певних плянів цієї відбудови, розробленої радянським архітектором В. П. Шевченком, опубліковано не було.

ВУЛИЦЯ ХРЕЩАТИК.

В часи середньовіччя густо порослий лісом яр розділяв укріплене місто Київ і горби на південь від нього, які пізніше назвали Печерське. Південно-східні, "Лядські" ("Польські") ворота міста виходили в цей заболочений і вкритий лісом яр, улюблене місце полювання київських князів.

Багато століть пізніше, коли 1837 року було розроблено генеральний план розбудови міста, на місці яру, званого Хрещатим, почала створюватися головна артерія міста, яку назвали Хрещатик. Новий план розширив межі міста і об'єднав три окремі поселення Верхнього міста (Гори), Подолу і Печерська в одне ціле.

Вулиця Хрещатик, розташована тепер всередині нового міста, як головна вулиця модерного міста, почала заміняти своїм значенням, Московську вулицю на Печерську. В 1874-76 роках, незважаючи на опір подільських міщан, на Хрещатику збудували новий будинок міської управи. Тепер це вже не був Магістрат на основі стародавнього Магдебурзького права на самоуправління міста, а на російський зразок — "городська Дума", за постановою царя Миколи I (ще з 1839 року) про "підпорядкування Київської губернії в усій силі дії загальнодержавних законів і виведення її тим із виняткового становища". Будинок Думи збудовано коло місця середньовічної Лядської брами.

У 1920-тих роках Хрещатик простягався вдовж колишнього яру між Липками й Старим містом і був головною транспортною магістралею міста. На ньому містилися різні обласні

Вигляд Хрещатика (Міська Дума в центрі, катедра Св. Софії на заднім плані).

Міська Дума (1930-і роки).

адміністративні та партійні організації, головний поштамт і будівля телеграфу, найкращі крамниці й театри міста, найкращі кінотеатри, клуби й видавництва. Забудований багатоповерховими будівлями, еклектичними та стилу "модерн" з кінця дев'ятнадцятого і початку двадцятого століття, Хрещатик і прилеглі вулиці були найбільш репрезентативною частиною міста. Під час Другої світової війни, у вересні 1941 року будівлі Хрещатика і сусідніх вулиць у центрі сучасного Києва було зруйновано.

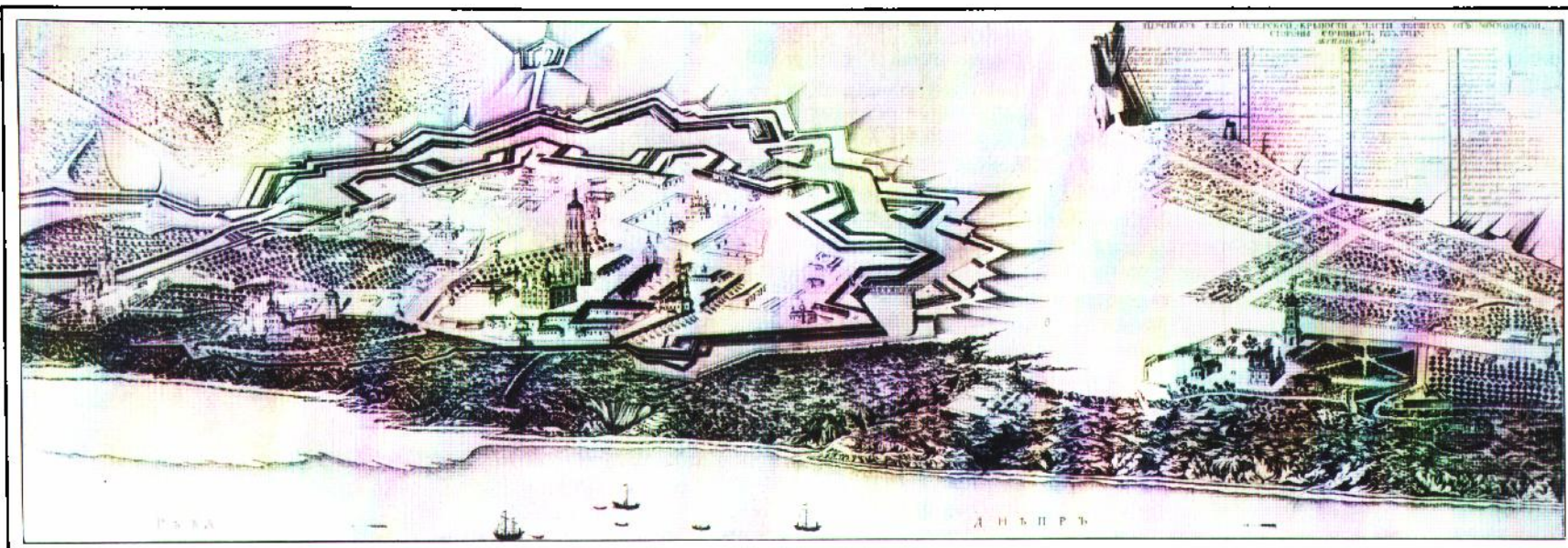
На підставі радянських публікацій, а також емігрантських спогадів⁽⁴⁹⁾, можна зробити реконструкцію подій восени 1941 року в Києві. В той час, коли величезні кліщі гітлерівських військ повільно стискали Київ, радянські органи влади робили в Києві свої приготування: все, що могло становити будь яку цінність для загарбника, мало бути знищене мінами, закладеними під вулиці та будівлі. 17 вересня радянські війська залишили Київ. Захист столиці ліг на "ополченців" (воєнізована цивільна охорона). Вранці 18 вересня "ополченці" спалили міську електривню — конструктивістичну будівлю, проєктовану М. Парусніковим і Б. Доманським (1926-30). 19 вересня, відходячи з міста, "ополченці" висадили в повітря мости через Дніпро⁽⁵⁰⁾.

Увійшовши в місто, окупанти зайняли найвидатнішу частину Києва, Хрещатик, і прилеглі до нього вулиці — територію, щойно звільнену радянською елітою, що втекла — партійними урядовцями, урядовцями НКВД, видатними артистами тощо.

Невдовзі, по полудні 24 вересня, будинок на розі Хрещатика й вулиці Свердлова (вул. Свердлова, ч.2) вибухнув. Кілька хвилин пізніше вибухнув будинок Гранд-готелю в тому самому кварталі, між вул. Свердлова й площею Калініна (там містився штаб німецької армії). Стало ясно, що центр міста підмінований. Вибухи тривали весь вечір і вночі, і наступні чотири дні, а тоді почалися пожежі. Готуючись до вуличних боїв, більшовики створили великі запаси вибухових речовин і легкозапальних плинів на верхніх поверхах будинків центру міста. Радянські партизани підпалювали також житлові будинки.

Пожежі й вибухи почалися на південному боці Хрещатика і потім перекинулися на північний бік (де сталися два перші вибухи). Радянські партизани саботували гасіння вогню, і пожежа тривала майже два тижні. Так було зруйновано найкращі частини міста, забудови кінця дев'ятнадцятого — початку двадцятого століття. Під час пожежі німецькі сапери познаходили й витягли тонни ТНТ (вибухова речовина) з-під ряду будівель, включаючи Музей Леніна, будинок Театру опери та балету, Штаб української військової округи, будинок НКВД в Липках, будинок Державного банку та низку житлових будинків.

Характер зруйнованого центру сучасного Києва найкраще можна ілюструвати кількома прикладами. Так, на розі Пушкінської вулиці і вул. Свердлова знищено будинок-палац, що колись належав комерсантаві Зайцеву (вул. Пушкінська, ч.1). Збудований у "мавританському" стилі в 1880-тих роках, цей мальовничий будинок свого часу вважали одним з найкращих приватних палаців міста. З 1918 по 1927 роках в ньому містилися різні клуби, а потім там влаштовано Дім учених. Будинок на Хрещатику ч. 11, на розі вул. Жовтневої революції був збудований в 1882-83 роках архіт. Г. П. Шлейфером для Київської біржі в стилі "пізнього ренесансу". Він мав два поверхи і там у 1920-тих роках містився Клуб інженерів і техніків. На Хрещатику ч. 32 було 1913 року збудовано монументальну банкову споруду за проєктом архіт. Ф. І. Лідваля, також у стилі "пізнього ренесансу"; її фасада облицьована червоним гранітом, мапа дуже гарні архітектурні деталі і скульптурні роботи, які виконав різьбар В.В. Кузнецов. На вулиці Жовтня ч. 16-18 була збудована в 1911-12 роках найвища споруда Києва того часу — десятиповерховий мешканевий будинок Л. Гінзбурга. На Володимирській вул. ч. 33 була велика еклектична будівля, запроектована в стилі "раннього барокко" архітеком В. Шуко; в 1913 році вона призначалася для губернського земства. В 1920-тих і 1930-тих роках там містилися професійні спілки — вона називалася

Вигляд на Печерське (1783).

ПЕЧЕРСЬКЕ.

Місцевість на південний схід від середньовічного міста Києва, на високих горбах, які здіймаються над західним берегом Дніпра, отримала свою назву від численних печер у стрімких кручах над річкою (деякі з цих печер походять ще з доісторичних часів). У цих печерах монахи одинадцятого віку створили свої перші молитовні громади. Найславетнішим місцем там стала Києво-Печерська Лавра, найдавніший монастир не тільки України, але й усієї Східної Європи. Слово "Лавра" (грецьке "Лауре") означає важливий, видатний монастир, що має права Ставропігії, тобто незалежності від місцевої церковної адміністрації.

Територія довкола історичного Печерського монастиря була дуже зручно розташована в військово-стратегічному відношенні, а тому, починаючи з сімнадцятого століття, довкола Лаври і на південь від неї влаштовували оборонні споруди. Перші фортифікаційні роботи почато за гетьмана Самойловича в 1679 році, а під кінець століття гетьман Мазепа оточив весь монастир захисними стінами 18 стіп (понад 5 м) заввишки. Після цього цитаделю значно поширили 1723 року. Після знищення автономії України в 1781 році, територія Печерська довкола старого монастиря стала обертатися на центр російської адміністрації; там мали осідок російські губернатори, пізніше — генерал-губернатори, їхні канцелярії, військово командування та українська аристократія.

На час, коли в 1830 році на Печерських горбах розпочато будівництво нової, модерної фортеці, цей район уже був давно усталеним осередком адміністративного, військового та ділового життя міста.

тоді "Палац праці"; потім там розмістилося обласне, а згодом республіканське, НКВД. Хоч зовнішнє викінчення проєкту перервала Перша світова війна (зокрема, не збудовано центральної вежі), Колонна зала цього будинку була одним з найбільших і найкращих місць для громадських зборів у місті.

Виходячи на Софійську площу (майдан Богдана Хмельницького), на Володимирській вул. ч. 19 стояв збудований 1914 року київським архітектором Павлом Альошиним семиповерховий житловий будинок. В проєктуванні цього будинку було використано український бароковий стиль і цим пов'язано його з сусіднім комплексом барокових будівель в садбі Софійського собору і з більш віддаленим комплексом Золотоверхого Михайлівського монастиря. Проєктуючи цей будинок, архітект брав до уваги урбаністичні проблеми ширшого обсягу і свідомо намагався пов'язати цей житловий будинок з двома історичними комплексами.

Одною з помітних будівель старого Хрещатика було приміщення Думи, поставлене в 1874-76 роках в центрі Хрещатицького майдану, де колись була середньовічна південно-східна брама міста. Триповерховий дім з двома нижчими крилами був проєктований Олександром Шіллем; третій поверх додали на початку цього століття. Ця необарокова будівля, що в плані мала форму підкови, була центральним пунктом усієї площі. Хоч і не дуже імпозантна, будівля Міської Думи може вважатися найкращою роботою архітекта Шілле, бо він зосередив у ній урбаністичні прикмети, відповідні до оточення. Днів через сорок після того, як гітлерівські війська зайняли Київ, під будинком Думи і недавно збудованим будинком засідань Верховної Ради УРСР в Липках вибухли міни (очевидячки, поєднані з приладом, наставленим на певний час).

Протягом Другої світової війни і після неї Радянський Союз твердив, що еклектичні будівлі Хрещатика і прилеглих районів були знищені військом німецьких загарбників⁽⁵¹⁾. Проте, в середині 1960-тих років Совети визнали, що руйнування було здійснене радянськими агентами, і стали вихвалити його, як героїчні вчинки комуністичних партизанів. А недавня публікація українського Товариства охорони пам'яток історії та культури інформує нас про те, що протягом німецької окупації Києва Іван Д. Кудря (підпільне псевдо "Максим") очолював групу партизанів у Києві⁽⁵²⁾, котра "зірвала вибухом німецький штаб і кінотеатр, повний гітлерівців . . ." У 1963 році одну з вулиць "Нового Строєння" (Боевська вулиця, біля Червоноармійської, кол. Вел.-Васильківської, в бік Печерська) було перейменовано на честь Івана Кудрі. Через два роки Кудрі посмертно присвоїли звання "Героя Радянського Союзу" — найвища відзнака СРСР. Іншу вулицю Києва було названо іменем В.С. Кудряшова, який був головою підпільного міського партії. В 1975 році погруддя Кудряшова відкрито на території Київського професійно-технічного училища ч. 17. Вулиця в районі Дарниці була названа іменем Раїси Окіпної, що була в часи німецької окупації членом підпільної "розвідувально-саботажної" групи, яку очолював Кудря.

Після війни Хрещатик визнано за головний урбаністичний осередок столиці Української Радянської Соціалістичної Республіки, місце для громадських святкувань та офіційних парадів. Його перебудували, забудували частину вулиці спорудами, що стали зразками кричущого несмаку в стилі "соціалістичного реалізму". Місце, де стояла Міська Дума перетворено на відкритий простір, площу Калініна. Як уявляв собі російський архітект В. Власов, проєктувальник реконструкції Хрещатика по війні, площа Калініна мала бути одним з найголовніших пунктів на ньому. Але проєкт був невдалий, і в 1970-тих роках площу Калініна простудійовано ще раз, знову перебудовано і перейменовано Жовтневою площею⁽⁵³⁾. Тепер над головним майданом Української Радянської Республіки панує велетенська статуя Леніна, поставлена перед величезним готелем "Москва".

Міська Дума (1930).

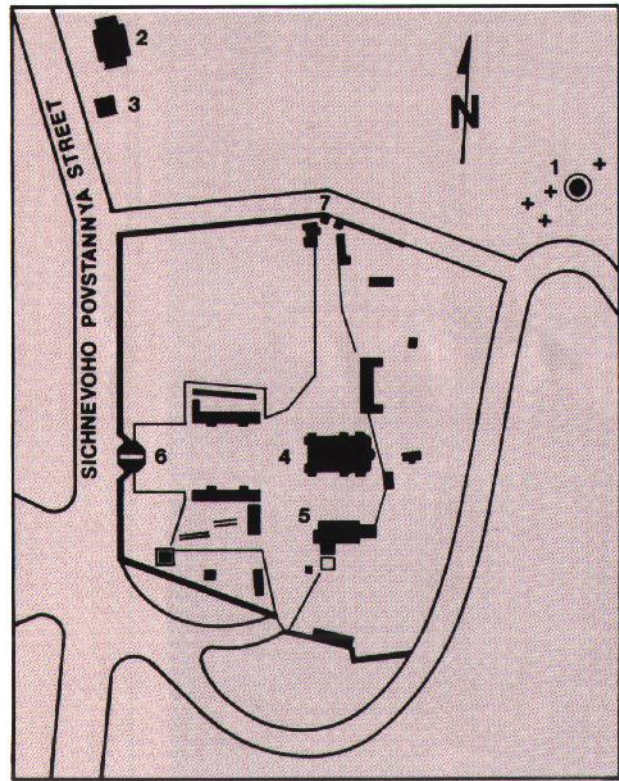
Ріг Хрещатика і вулиці Карла Маркса (коп. Миколаївської) (1936).

Печерська Лавра (1900-і роки).

Церква Св. Миколи на Аскольдовій могилі (1860-і роки).

Плян Печерська довкола Малого Миколи і Великого Миколи.

1. Церква на Аскольдовій могилі і кладовище.
2. Микільська "Спаська" церква ("Малий Микола").
3. Дзвіниця Малого Миколи.
4. Військово-Микільський собор ("Великий Микола").
5. Трапезна Великого Миколи.
6. Дзвіниця Великого Миколи.
7. Ворота Великого Миколи.

ЦЕРКВА НА АСКОЛЬДОВІЙ МОГИЛІ І КЛАДОВИЩЕ

Збудована 1810 року, перебудована в 1935–1936 роках.

За середньовічними літописами, на схилах Печерських горбів над Дніпром, там, де було забито й поховано легендарного київського князя Аскольда, в хрещенні — Миколая, збудували каплицю св. Миколая. В сімнадцятому столітті на її місці стояла дерев'яна церква з трьома верхами. В 1810 році дерев'яну церкву замінили кам'яною ротондою з колонадою й ампірною банею, за проектом Андрія Меленського. Тарас Шевченко зберіг нам на одному із своїх малюнків вигляд цієї ротонди і цвинтаря коло неї, як вони виглядали в 1846 році.

У другій половині дев'ятнадцятого століття коло церкви-ротонди, на урочищі, яке здавна мало назву "Аскольдова могила," створилося одне з найбільш популярних, аристократичне кладовище Києва. Від ротонди відкривався, з крутого урвища вниз до річки, широкий краєвид низини лівого берега Дніпра. На кладовищі Аскольдової могили було поховано, між іншим, збирача української старовини Василя Тарновського, артиста М. Соловцова, артистку М. Глебову. Тут були також поховані поляглі під Крутами юнаки.

В середині 1930-тих років Архітектурно-Плянвальне управління Міської Ради запропонувало влаштувати в ротонді музей, але замість того цю церковну будівлю перебудовано, за проектом архітекта П. Юрченка, на павільйон, типу паркових кіосків. Генеральний план 1935 року передбачав включення Аскольдової могили і її кладовища в загальну мережу міських парків⁽⁵⁴⁾. Загальний план нового парку на місці кладовища передбачав складну систему круглих терас і широких сходів униз, до річки, фонтанів і скульптурних садів. Загальні кошти всього проекту передбачали до 2,200,000 карбованців, з того 500,000 карбованців було асигновано весною 1936 року на початкові роботи, як розчищення території майбутнього парку (знищення могил) і перебудову церкви-ротонди на павільйон. З цього амбітного плану виконано було небагато⁽⁵⁵⁾. Старе кладовище, на якому ховали до 1934 року, в 1935–36 роках обернули на міський "Парк культури й відпочинку". Камінь з намогильних пам'яток використали як будівельний матеріал. За виконанням робіт особисто наглядав Комісар освіти УРСР, Володимир Затонський. Цінні речі з могил були конфісковані НКВД⁽⁵⁶⁾. Плянуючи перебудову церкви, архітект Юрченко, щоб зробити ротонду виднішою, додав ще другий ряд колон поверх колон першого поверху. Теперішні плани щодо Аскольдової могили немов би трохи реабілітують початкові ідеї тридцятих років: вони знову вертаються до створення в стінах ротонди постійної виставки, присвяченої історії міста Києва.

МОНАСТІР СВ. МИКОЛИ "ПУСТИННИЙ" ("МАЛИЙ МИКОЛА," "СПУГ")

Заснований в дванадцятому столітті, муровану церкву збудовано 1715 року, перебудовано в середині дев'ятнадцятого століття; церкву і дзвіницю зруйновано в середині 1930-тих років.

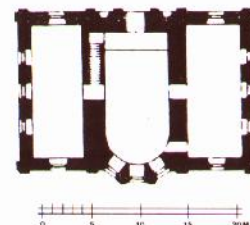
Згідно з переказами, князь Мстислав, син Володимира Мономаха, заснував 1113 року монастир св. Миколая в лісистій місцевості, знаній як пустинна (пустельна). Один з найдавніших монастирів Києва, він володів землями над Дніпром майже до самого Подола. Сам монастир містився початково в печерах, на схилі горба, коло теперішньої Аскольдової

Микільський Пустинний монастир.

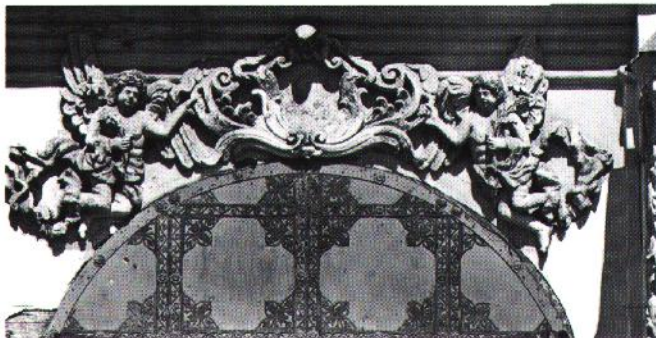
могили. Дерев'яна церква монастиря, з високою стовпоподібною вежею, дала привід називати цей монастир "Стовповим" або "Слупським" (від слова "слуп" — стовп). Пізніше виробилася народна назва — "Слуп — монастир".

В останнє десятиріччя сімнадцятого століття гетьман Мазепа збудував, ближче до Печерської Лаври, нову велику кам'яну соборну церкву св. Миколая. Після того стару Микільську церкву стали називати, на відміну від нової, "Малий Микола", а нову — "Великий Микола". В 1715 році князь Д. Голіцин замінив стару дерев'яну церкву Малого Миколи новою кам'яною, в стилі барокко. Ця нова церква була, ймовірно, подібна своїми формами до старої — мала типову українську тричастинну композицію і незвичайно високу бароккову вежу посередині, з банею й верхом на ній, і класичний педимент над головним входом. В 1732 році Митрополит Рафаїл Заборовський розділив Малого Микола й Великого Микола на два окремі монастирі. В дев'ятнадцятому столітті церкву Малого Микола значно перебудували. Додатки й переробки змінили початковий барокковий вигляд церкви і її стовпоподібного верха-вежі, а в 1874 році поруч із церквою збудовано окрему триповерхову високу дзвіницю.

Микільська "Слупська" церква. План і західня фасада (1840-і роки).

Хрест на бані Микільської "Слупської" церкви.

Деталь дверей головного порталу Великого Миколи.

Головний портал Великого Миколи.

Свято-Микільський Пустинний Слуп-монастир був одним із тих, якими піклувалося і які підтримувало Військо Запорізьке. Хоч колись цей монастир був дуже багатий, на початку дев'ятнадцятого століття його володіння обмежувалися кладовищем довкола могили Аскольда, де стояла церква-ротонда. В середині тридцятих років Малого Миколу знесли, ймовірно, в той самий час, коли руйнували й кладовище Аскольдової могили, і під тим самим претекстом — створення розважального парку на схилах Печерських горбів.

Жадної інформації про дати або обставини руйнування цієї бароккової пам'ятки нема. В 1930 році вона ще була; наприкінці 1930-тих років її вже не стало. За законом Радянської України від 16 червня 1926 року, знищення Малої Миколи мусів дозволити Народний комісар освіти республіки. В 1936-37 роках на місці знищеного монастиря було влаштовано паркові кіоски.

СОБОР СВ. МИКОЛАЯ ("ВЕЛИКИЙ МИКОЛА", "ВІЙСЬКОВО-МИКІЛЬСЬКИЙ СОБОР")

Монастирський комплекс, збудований в 1690-тих роках, знищений 1934 року.

Вигляд горбистої панорами Печерського району, диаллячись з лівого берега Дніпра, підкреслювався елегантними банями Великого Миколи та Києво-Печерської Лаври. Собор св. Миколи був одною з найвідоміших архітектурних споруд гетьмана Івана Мазепи в Києві; його збудовано в 1690-93 роках на місці жіночого Микільського монастиря з одинадцятим століття. Він стояв на одному з найвищих місць у Києві, принадному рівному плоскогір'ю, високо над берегами Дніпра.

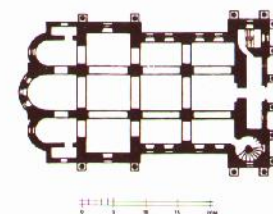
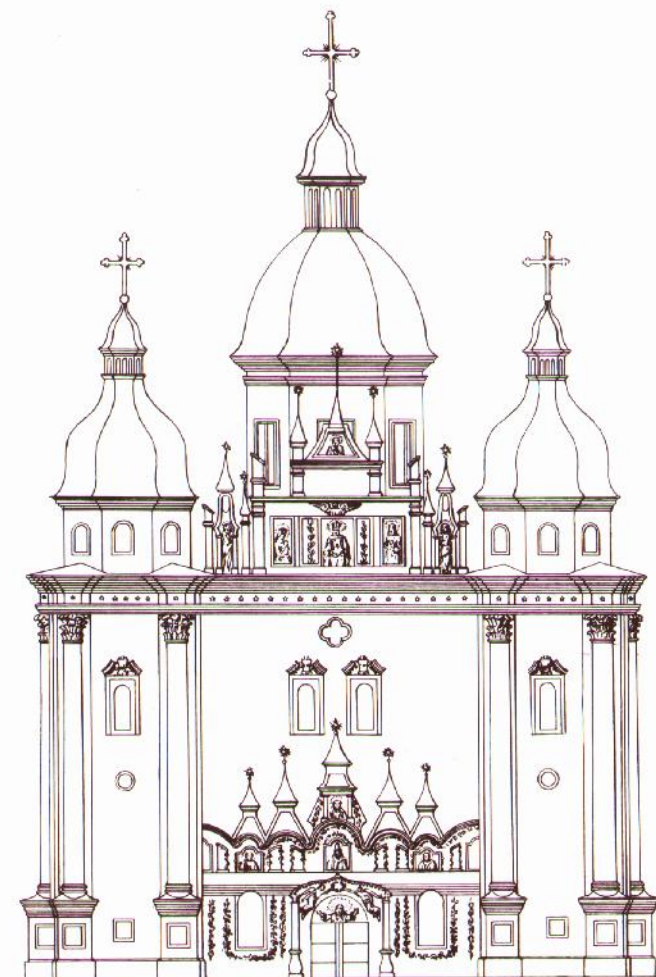
Монастир Великого Миколи був розпланований типово для монастирських громад бароккових часів. Над головним входом до монастирського двору стояла висока мурована дзвіниця. Головна брама, з західного боку двору, візуально пов'язувалася з головним фасадом собору. Низенькі будівлі чернецьких келій обрамлювали з обох боків підхід від брами до головного, західного, фасаду собору. Невелика височина трапезної (збудованої в 1690-тих роках) та будинків келій і відкритий простір перед собором підкреслювали величезний об'єм цієї бароккової споруди.

Всередині Микільський собор мав унікальний барокковий іконостас, поставлений 1696 року коштами київського міщанина Созонта Балики. Це був рідкісний взірць українського сницарства — мистецької різьби по дереву — сімнадцятого століття. Він був 15,5 м (50 стіп) заввишки і мав сім рядів ікон та статуї ангелів. Ширина його сягала 22 метри (72 стіпи). Триповерхова дзвіниця над головним входом (1750 року) була також у стилі барокко.

В 1831 році, під час перебудови київської фортеці, Великий Микола опинився на території цитаделі; військове управління конфіскувало його, ліквідувало монастир і зробило з монастирського собору собор для військової залоги всього Києва. Відтоді його стали називати Військово Микільський собор.

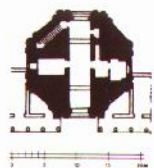
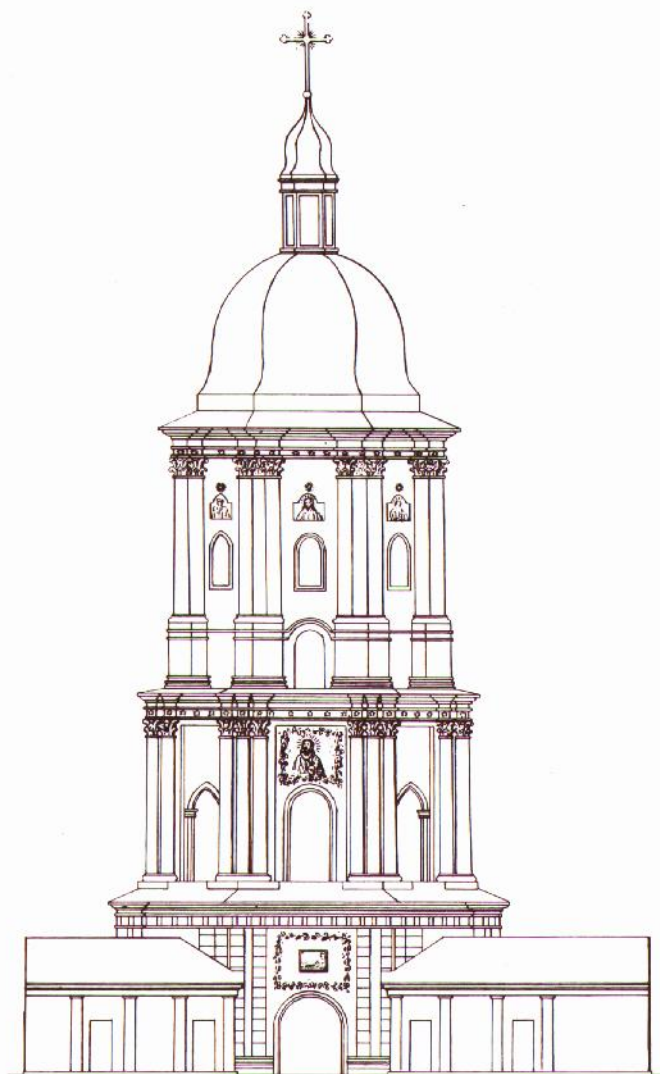
Верхню частину дзвіниці перебудовано в 1890-тих роках у псевдовізантійському стилі; це внесло чужі мистецькі елементи, які не були в гармонії з початковим проектом. І дзвіниця і сам собор були пошкоджені більшовицькими набоями під час обстрілу Києва в січні 1918 року. В 1922 році їх сьак-так відремонтували.

Протягом 1920-тих років Українська Академія Наук піклувалася збереженням і реставрацією Військово-Микільського собору. Наприкінці 1920-тих років Археологічний комітет Всеукраїнської Академії Наук з'ясував, що великі грошові потреби для збереження архітектурних пам'яток України не можна задовольнити з муніципальних джерел, і що це

Військово-Микільський собор. План і західня фасада (1840-і роки).

Військово-Микільський собор ("Великий Микола").

Дзвіниця Великого Миколи. Плян і головна фасада (1840-і роки).

Дзвіниця Великого Миколи під час руйнування (1934).

потребує підтримки загальносоюзного уряду СРСР. Відповідно до цього, на доручення уряду Української республіки, Всеукраїнський археологічний комітет склав кошторис на поновлення десяти найважливіших споруд України. П'ять із них були в місті Києві і одним з них був Військово-Микільський собор.

Незважаючи на важливість архітектурного комплексу цього собору "Великого Миколи", і собор, і його дзвіницю, монастирські стіни й Економічну браму знищено. На відміну від руйнування головної церкви Золотоверхого Михайлівського монастиря, не зберегли ані одної деталі прикрас цього собору, хоч було що зберігати: залізні двері, прикрашені візерунками, майолікові розетки, царські врата іконостасу, не кажучи вже про сам іконостас, колони головного та бічних портиків тощо. Немає і друкованих звітів про руйнування соборної церкви.

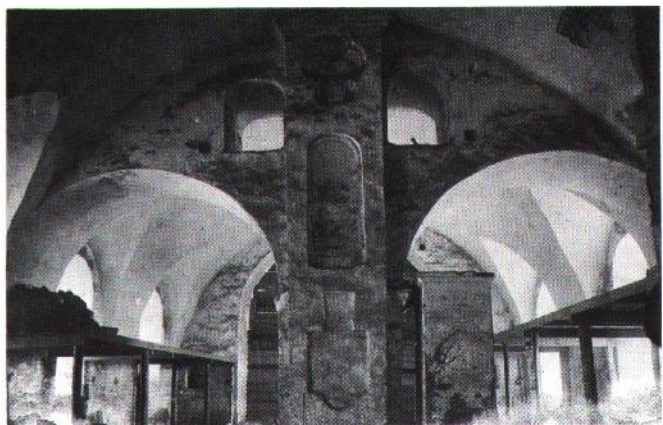
Український поет Михайло Орест (під псевдонімом Б. Мікорський) свідчить, що до того, як було обрано місце для Урядового центру столиці на Горі в Старому місті, була пропозиція примістити адміністративний центр столиці на місці Великого Миколи і, за його відомостями, цю споруду Івана Мазепи було зруйновано саме в цей час. Найпізніші наявні фотографії Великого Микільського собору зробив В. Н. Горбовець для Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури⁽⁵⁷⁾. Одного разу в 1934 році ставленик Сталіна на Україні Павел Постишев, виступаючи на пленарних зборах Київської Міської Ради, одверто заявив, що треба раз назавжди знести з лиця землі увесь цей "історичний хлам (мотлох)," який своїм існуванням живить коріння українського буржуазного націоналізму. За свідченням очевидця цих зборів, Постишев видав наказ про негайне зруйнування Золотоверхого Михайлівського монастиря та інших історичних будов Києва, зокрема мазепинських церков на Подолі і Печерську⁽⁵⁸⁾. Микільський собор, його дзвіницю і монастирську браму було зруйновано в 1934 році⁽⁵⁹⁾. Руйнування мусіло бути, за законами Радянської України, переведене за згодою Народного комісара освіти, старого більшовика і недавно обраного дійсного члена Української Академії Наук Володимира Затонського.

Незалежно від того, які були мотиви руйнування збудованого Мазепою собору, дзвіниці й брами, плани щодо використання колишньої території Микільського монастиря були складені тільки на початку 1940-их років. Навесні 1941 року радянська преса повідомила, що столиця України збагатиться на нову громадську будівлю — Дім культури Червонопрапорного заводу; він мав бути збудований поруч із Печерською Лаврою⁽⁶⁰⁾. Друга світова війна перешкодила здійсненню проектного в стилі "соціалістичного реалізму" плану.

Трапезна Великого Микільського монастиря, що залишилася незруйнована 1934 року, за архітектурою була близька до знищеного собору. Низько посаджені вікна її фасадів були прикрашені фронтонами і надавали будівлі незвичного нецерковного характеру. Трапезна мала також незвичайний план: прямокутна головна зала мала посередині один вільно поставлений стовп. Незважаючи на унікальність цієї незруйнованої будівлі і зацікавлення Радянського Союзу після Другої світової війни у зберіганні давніх пам'яток⁽⁶¹⁾, цю трапезну Великого Миколи на початку 1960-тих років було зруйновано.

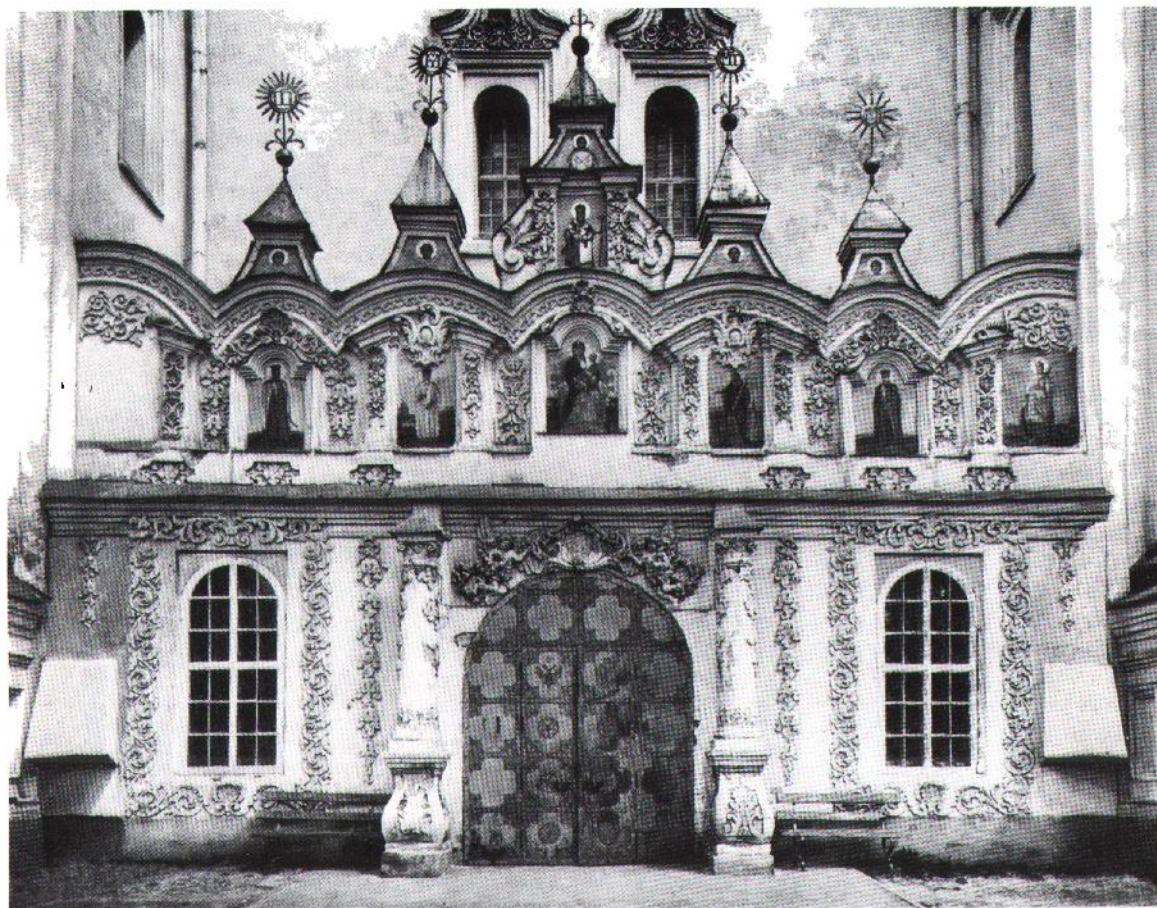
В ранніх 1960-тих роках було пропонувано побудувати на місці Микільського монастиря Палац піонерів для школярів. Розвиток цього проекту збігся з короточасним збудженням на Україні, яке було наслідком Двадцять другого з'їзду Комуністичної партії України в жовтні 1961 року. Проект Палацу піонерів висунув питання про майбутню долю залишків монастирського комплексу, часів гетьмана Мазепи. Правдоподібно початковий архітектурний проект нової будівлі передбачав зберегти бароккову трапезну, але, незважаючи на те, що її можна було б і слід було б зберегти, її зруйнували. Включення старої будівлі в новий архітектурний комплекс було відкинуто на підставі того, що будівля

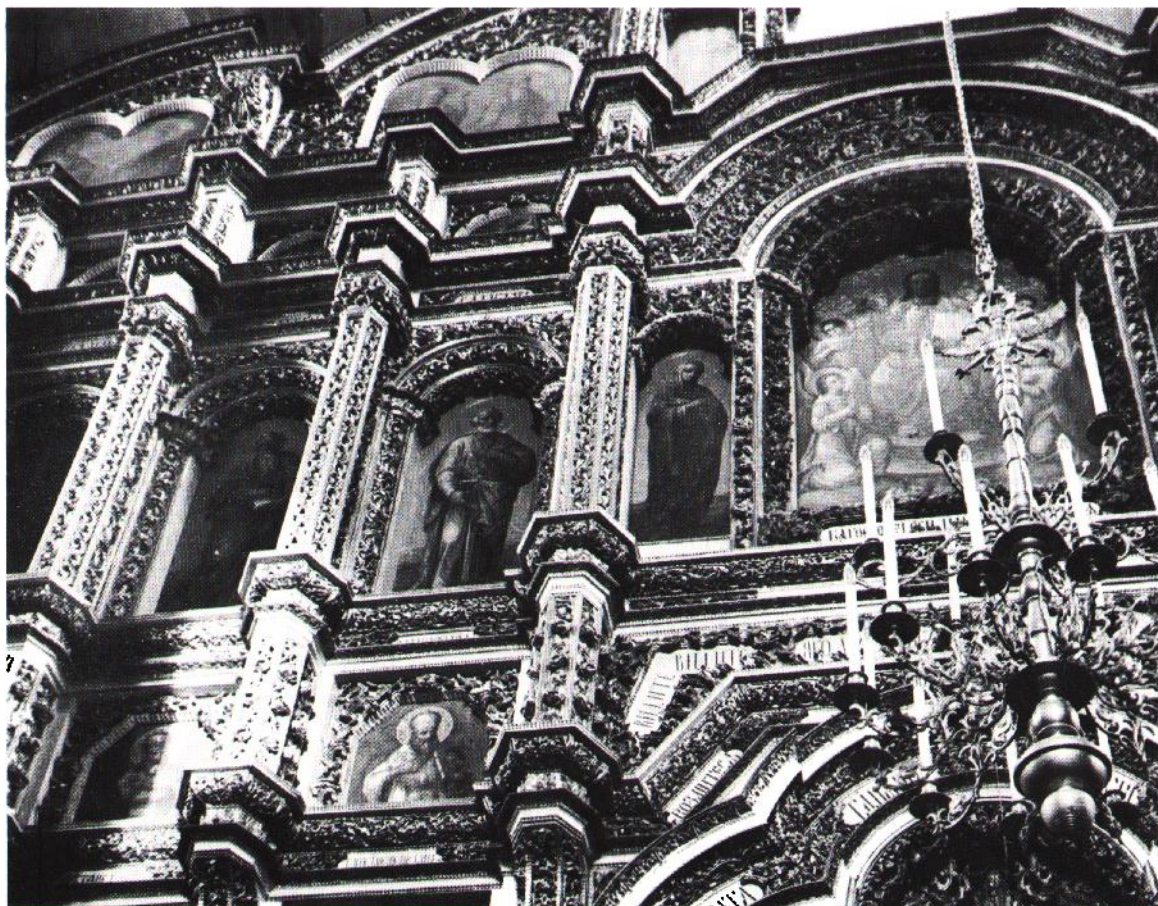

Інтер'єр трапезної Великого Миколи.

Залишки трапезної Великого Миколи.

Головний вхід до Великого Миколи.

Іконостас головного вівтаря Великого Миколи.

Бічний вхід до Великого Миколи.

Церква Св. Олександра Невського (1900-і роки).

Церква Св. Ольги (червень 1935).

старої трапезної була релігійна споруда, і побоювалися, що збереження її може пошкодити вихованню нової генерації в атеїстичному дусі⁽⁶²⁾.

Новий Палац піонерів (вул. Січневого повстання ч. 13) проектувала бригада архітектів під керівництвом А. Мілецького; його збудовано в 1962-65 роках і 1967 року проектувальники отримали державну (колишню Сталінську) премію з архітектури.

ЦЕРКВА СВ. ОЛЕКСАНДРА НЕВСЬКОГО

Збудована в 1889-90 роках, зруйнована в кінці 1920-тих або на початку 1930-тих років.

В 1870 році, в зв'язку з очікуваним приїздом до Києва царя Олександра Другого, наново відбудовано Царський палац, за проектом архітекта К.Я. Маєвського, в стилі рококо. Пізніше збудовано прилеглі службові будівлі (вул. Кірова ч. 7 і ч. 22). Перед палацом, на бажання цариці Марії Олександрівни, на місці колишнього пляц-парадного майдану влаштовано парк, названий на її честь Маріїнським (1874 року).

У цьому парку, вже за царя Олександра Третього, в 1889-90 роках побудовано церкву св. Олександра Невського, на відзначення порятунку царя з родиною в залізничній катастрофі в 1888 році. Проектована в псевдовізантійському стилі (архітект Володимир Ніколаєв), ця церква стояла на краю парку, виходячи на вулицю. Проект цієї церкви відбивав псевдовізантійську архітектуру Володимирського собору, який тоді кінчали будувати. Вона була однією з багатьох церков Києва, збудованих у другій половині дев'ятнадцятого століття.

Відомостей про руйнування цієї церкви ніде не публіковано. Можна лише здогадуватися, коли її розібрали. Це могло бути на початку 1934 року в зв'язку з проектом Павла Альошина — розташувати Урядовий центр поруч із Царським палацом, на місці колишнього пляц-парадного майдану і насадженого на його місці Маріїнського парку. В середині 1930-тих років церкви св. Олександра вже не існувало. Вона зникла, як багато інших церков Києва, побудованих у дев'ятнадцятому столітті.

ЦЕРКВА СВ. ОЛЬГИ

Збудована в 1839 році, зруйнована в 1935 році.

У 1830-роках, коли на Печерську будували нову фортецю і перепланували прилеглу територію, було створено нову велику Печерську площу. На північно-західньому кінці площі, на розі Кловської вулиці, 1839 року збудовано церкву св. Ольги. Це була проста прямокутна будова з ампірною банею й портиком.

Після того, як Києво-Печерську Лавру закрили для богослуження, ченці Лаври правили Службу Божу в церкві Миколи Слупського монастиря, а пізніше — в Ольгинській церкві. Коли влада закрила Ольгинську церкву, ченці перейшли в позаміський скит у Китаєві.

У червні 1935 року С.І. Притикін фотографував церкву св. Ольги для Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури. Влітку чи восени того самого року Ольгинську церкву зруйновано⁽⁶³⁾.

Генеральний план реконструкції Києва 1935 року мав на меті зробити Печерську площу однією з головних площ міста. Можливо, що Ольгинську церкву розібрали було в зв'язку з цими грандіозними задумами.

СОБОРНА ЦЕРКВА УСПІННЯ ПРЕСВ. ДІВИ МАРІЇ В ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ

Збудована 1078 року, перебудована в 1720-тих роках, зруйнована 3 листопада 1941 року.

Коли Печерський монастир став розвиватися в одинадцятому столітті, на найвищому місці Печерських горбів над Дніпром збудували величний собор Успіння. Просту й аскетично-сувору монастирську будову було викінчено 1078 року. Протягом наступних століть цю головну церкву Печерського монастиря не раз поновлювали та переробляли. В середині сімнадцятого століття до будівлі собору додали бароккові бані і невеличкі педименти, а наприкінці того самого століття гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа ще перебудували й поширили будову.

22 квітня 1718 року величезна пожежа охопила весь монастир та значно пошкодила й Успенський собор і прилеглі будівлі. Відбудову церкви почали тільки 1721 року. В своєму остаточному вигляді Успенський собор був, можливо, одним з останніх найуспішніших досягнень українського барокко.

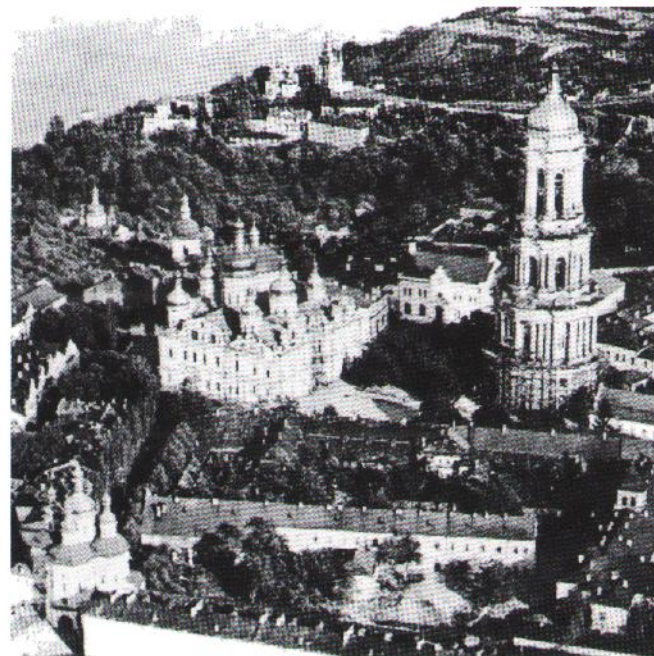
В середині перебудованого барокового собору домінував величезний іконостас, який подарували гетьман Іван Скоропадський і його дружина Анастасія. Він мав п'ять рядів ікон і був зроблений з різьбленого й позолоченого дерева чернігівським майстром-сницарем Григорієм Петровим. Срібні царські врата цього іконостасу у 1752 році виконав майстер Михайло Юревич, а ікони були роботи майстра Якіма Глинського.

По закінченні відбудови собору, в 1729 році почали розмальовувати стіни всередині церкви. Роботи з малювання провадила Лаврська малярська майстерня під проводом Стефана Лубенського (Лубенченка), що вчився в Київській Могилянській Академії, а пізніше ще студіював у Польщі та в Італії. Поміж іншими сюжетами цього настінного малювання, була єдина свого роду портретова галерія добродійників цього собору — середньовічних київських князів, архимандритів Лаврського монастиря й гетьманів, включаючи гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепу.

В 1896 році було знято чотири верхні ряди іконостасу; протягом 1883-1901 років, головний портал собору замінено непривабливою і незграбною прибудовою — шкляним ґанком. Одночасно стінопис вісімнадцятого століття на внутрішніх стінах собору було замазано, включно з "портретою галереєю", як ознаки небажаних західних та католицьких впливів.

Коли на Україні усталилася радянська влада, коштовності Печерського монастиря було конфісковано і на його території влаштовано Музей культів. За ініціативою Української Академії Наук, що хотіла зберегти цю пам'ятку давнини, Печерську Лавру було реорганізовано і перетворено на Всеукраїнське музейне містечко. У зв'язку з цим радянський уряд України 29 вересня 1926 року оголосив Печерський монастир державним культурно-історичним заповідником. Головний собор Успіння, описаний вище, було зруйновано під час Другої світової війни.

Німецькі війська зайняли Печерський монастир 20 вересня 1941 року. Територія монастиря—найвища в усьому місті, розташована в центрі давньої цитаделі — була приділена німцями під батареї зенітної артилерії та під вояцькі квартири. Вибухи на Хрещатику почалися 24 вересня. Тоді німці обшукали центр міста і повиймали тонни вибухівки TNT з-під головних громадських будівель. Днів через сорок після перших вибухів на Хрещатику нові вибухи зруйнували будинок Міської Ради (кол. Думи) та будівлю Залі засідань Верховної Ради УРСР. Якщо гітлерівці знали про те, що найдавніша церква Печерського монастиря також підмінована, вони або не могли або не поспішали виїняти з-під неї міни. Отже, Успенський собор, середньовічна будівля одинадцятого століття, був зруйнований вибухом міни 3 листопада 1941 року⁽⁶⁴⁾.

Печерська Лавра (1938).

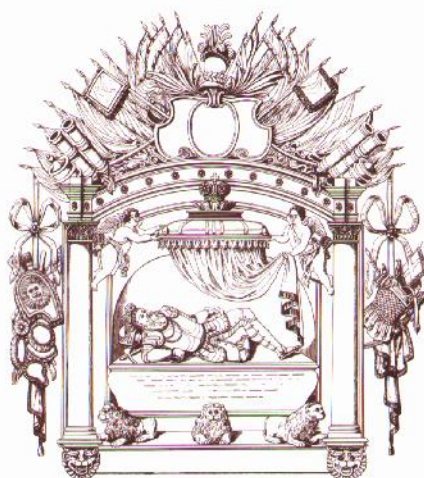

Апсида собору Успіння.

Східня сторона собору Успіння.

Радянський Союз твердить, що Успенський собор Києво-Печерської Лаври зірвали в повітря фашистські німці. Свідчення очевидців і документальні докази стосовно осінніх подій 1941 року в Києві подають дещо іншу картину⁽⁶⁵⁾. Руйнування соборної Успенської церкви виглядає пов'язаним з подібним руйнуванням інших київських будівель, яке здійснили радянські збройні сили, що відступали, та їхні агенти. Беручи до уваги, що радянські загони підклали міни під такі радянські громадські будівлі, як музей Леніна або будинок Верховної Ради УРСР, можемо не сумніватися, що вони могли підминувати головну церкву Печерського монастиря, а спогади колишніх мешканців Києва підтверджують, що більшовики дійсно підминували цей собор⁽⁶⁶⁾. Разом з ним загинуло багато цінних і рідкісних творів мистецтва.

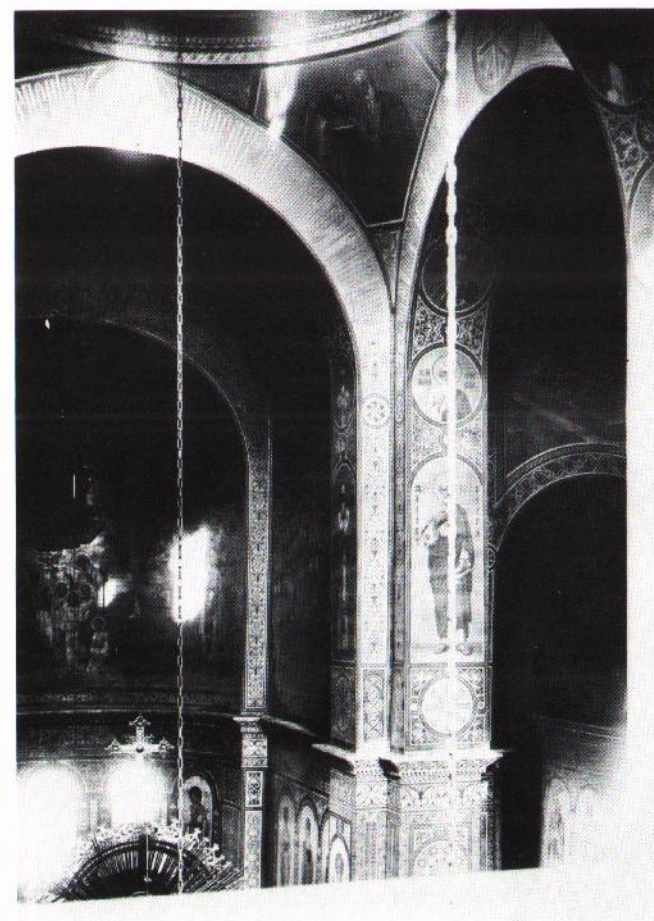
Надгробок князя Костянтина Острозького в соборі Успіння, 1579, 1720-і роки.

Свідки цих подій схильні поділити відповідальність за загибель цієї величної будівлі однаковою мірою між більшовиками і нацистами-німцями.

Недавно опубліковане повідомлення німецької розвідки від листопада 1941 року подає додаткову інформацію:

“Президент [Словачії] Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 року і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почотом до монастиря коло 11:40 і відбув з монастирської площі коло 12:30. За кілька хвилин перед 14:30 всередині собору стався невеликий вибух. Один із поліцейних вартових помітив три постаті, що втікали. Їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, який зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, ймовірно, мусіла бути закладена на місце заздалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном і дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидячки, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо у них не було ніяких паперів”⁽⁶⁷⁾.

Історія руїн соборної церкви Успіння в перші роки по Другій світовій війні різко відрізняється від того, що сталося зі зруйнованими війною пам'ятниками сусідніх Польщі, Угорщини або Росії. Цеглини її не зібрали шанобливо і не склали для збереження. Її не відбудували. В 1947 році археологічна експедиція, очолювана В. А. Богусевичем, розібрала румовище з південного боку зруйнованої будівлі, головнo з метою врятувати збірку стародавніх тканин, яка була в ризниці. Більшу частину будівельного вантажу вивезли геть, поки почалися археологічні дослідження історичної будівлі. Щойно влітку 1952 року київські археологи знайшли час, щоб почати роботу планового розбирання румовища, ретельних архітектурно-археологічних досліджень і для збереження тої частини будівлі, що залишилася⁽⁶⁸⁾.

Головна нава і середохрестя собору Успіння.

Капітель пілястри собору Успіння.

Частина західньої фасади собору Успіння.

1

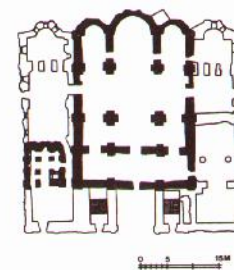
2

3

4

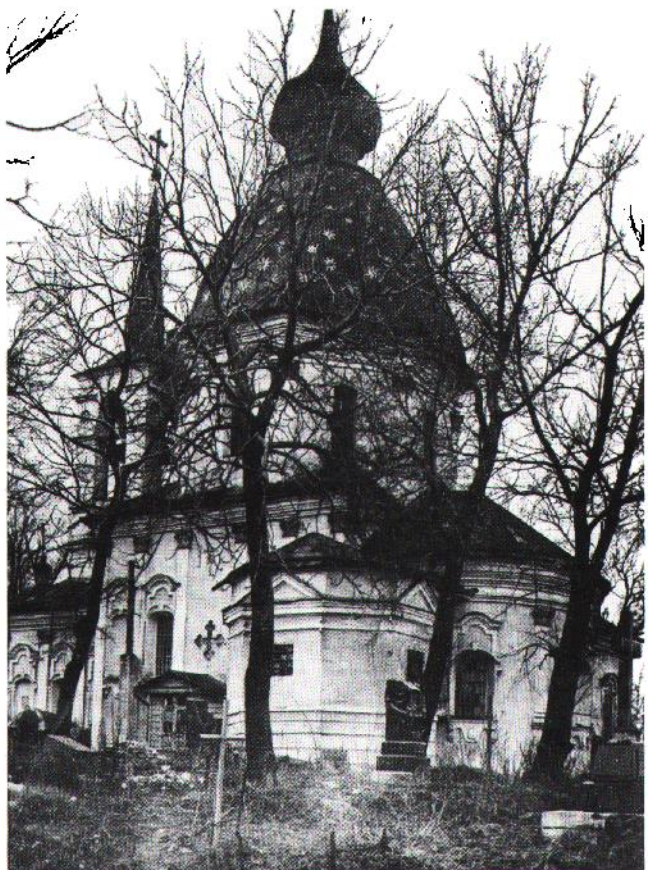
Плян і західня фасада собору Успіння (1840-і роки).

1. Соборна церква Успіння в Печерській Лаврі. Західня фасада.

2. Двері собору Успіння.

3. Вікно собору Успіння.

4. Вікно собору Успіння.

Церква Всіх Святих на Щекавицькому кладовищі.

Вигляд на Флорівську (Замкову) гору (інакше—Киселівку), на Щекавицю та на Поділ.

ДОВКОЛА ЦЕНТРУ МІСТА

ЦЕРКВА ВСІХ СВЯТИХ І КЛАДОВИЩЕ НА ГОРІ ЩЕКАВИЦІ

Збудована в 1782 році, перебудована в 1800-тих роках, зруйнована в середині 1930-тих років.

На західньому краю Подолу височить Щекавицька гора. Ця назва походить ще з одинадцятого століття, її виводять від легендарного князя Щека, який, разом з двома своїми братами, заповів місто Київ. На Щекавиці, за легендами, в дев'ятому столітті поховано князя Олега; у вісімнадцятому столітті там виникло кладовище подільських міщан. У 1782 році там збудовано церкву Всіх Святих, а за чверть століття її переробили — досить невдало, — і добудували до неї ампірну дзвіницю.

На Щекавицькому цвинтарі поховано багато видатних міщан з Подолу, членів Магістрату й війтів та членів відомих подільських родин (Балабухи, Лакерди, Григоровичі-Барські, Митюки, Войтенки, Романовські та інші). Крім них, там поховано маляра Максима Буряківського (1744-1812), композитора Артема Веделя (1767-1808), архітекта Андрія Меленського (1766-1834), історика Києва проф. Володимира Іконнікова (1841-1923), письменника Костянтина Думитрашка (1814-1886) та багатьох інших діячів культури.

За генеральним планом 1935 року, верхні тераси київських горбів було пропонувано розробити для відпочинку та розваги⁽⁶⁹⁾. Система парків, які тоді існували, мала бути поширена за рахунок ліквідованих київських кладовищ — Флорівського монастиря, Щекавиці, Кирилівського, старого Лук'янівського та Єврейського. В зв'язку з цим планом, історичний цвинтар на Щекавиці було знищено в середині 1930-тих років. Михайло Орест (Б. Мікорський) занотував свою розмову із свідками розкопування могил, яке провадили під час нищення кладовища: коло робітників з лопатами стояли співробітники НКВД з паперами в руках, очевидно, записуючи наслідки копання⁽⁷⁰⁾. Понад тридцять років після того директор Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва Української РСР потвердив зникнення київських кладовищ: "... Отже, з тих чи інших причин, у Києві

немає могил відомих постатей української культури й державних діячів від часів Київської Русі і до середини дев'ятнадцятого століття^[71]. Втрата Щекавицького та інших історичних кладовищ міста позбавила киян їхньої спадщини, знищила зв'язок з минулим, пограбувала історію.

У післясталінські часи (1960-і роки) провадили дослідження для запланованої публікації про "Київський некрополь", де було б занотовано місця поховання визначних киян. Проте, ця публікація ще й досі не з'явилася в світ.

ДЕРЕВ'ЯНА УНІЯТСЬКА ЦЕРКВА НА НОВО-ПАВЛІВСЬКІ ВУЛИЦІ

Будована в дев'ятнадцятому столітті, поставлена в Києві в 1915 році, знищена в 1935 році.

На Ново-Павлівській вулиці, на півдорозі між Гоголівською та Обсерваторною вулицями, 1915 року, під час Першої світової війни було поставлено для потреб полонених вояків австрійської армії — галичан греко-католиків, яких у той час було в Києві дуже багато, греко-католицьку (уніятську) церкву. Це була невеличка дерев'яна церква, яку привезли, розібравши, з Галичини, зайнятої російським військом, і знову склали в Києві. Українці греко-католики ходили до неї і по війні, в 1920-тих роках. В березні 1935 року її фотографував С.І. Притикін від Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури, а скоро після того її знесено^[72]. На місці, де вона стояла, влаштовано спортивний майданчик.

БАРОККОВІ БУДІВЛІ СВ. КИРИЛІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

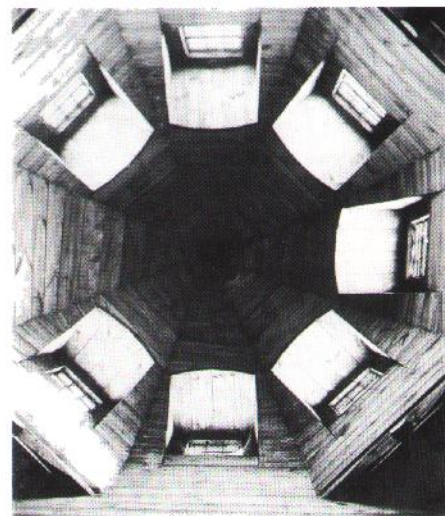
Заснований у дванадцятому столітті, дзвіницю і браму збудовано в 1760 році, дзвіницю перебудовано у 1850-тих роках, знищено 1937 року.

На північ від середньовічного Києва, в місці, що звалося Дорогожичі, князь Всеволод з чернігівських князів 1140 року заклав велику церкву св. Кирила. Розташована тепер у межах сучасного Києва, вона — єдина середньовічна будівля, що збереглася до двадцятого століття без великих добудов. Після пожежі 1734 року будівельні роботи в монастирі виконував київський міщанин, архітект Іван Григорович-Барський. Першим його завданням була будова цегляної стіни довкола монастирської садиби, мальовничої наріжної вежі з брамою, потім — інші монастирські будівлі.

Найважливішою спорудою Григоровича-Барського для Кирилівського монастиря була окремо поставлена дзвіниця (1760 року). Видатна унікальною композицією, вона була поєднанням ідеї високої дзвіниці з брамою внизу і каплицею на рівні другого поверху. Два нижні поверхи будівлі дзвіниці творили форму тричастинної української церкви з дзвіницею на середній частині. Ця композиція дала струнку дзвіницю з двома апсидоподібними низькими додатками з двох боків. Початкова покрівля каплиці в дзвіниці була ступінчаста з заламами, як тоді будували на Україні. Після пожежі 1849 року покрівлю над каплицею і верх дзвіниці перебудовано.

Царський уряд заклав Кирилівський монастир 1787 року і його приміщення використовували під шпиталь, а пізніше — під дім для психічно хворих, який залишився чинним і дотепер.

Беручи до уваги велике історичне й мистецьке значення архітектурних пам'яток колишнього Кирилівського монастиря, Рада Народних Комісарів Української РСР 8 травня

Дерев'яна уніятська церква (березень 1935).

Інтер'єр бані уніятської церкви (березень 1935).

Церква й дзвіниця Кирилівського монастиря (1900-і роки)

1929 року оголосила всю його територію, оточену старими монастирськими стінами, державним заповідником. Одночасно Кирилівську церкву було закрито для Служби Божої. Планували перетворити колишні монастирські будівлі на музей; у дзвіниці передбачалося влаштувати музей київського архітекта Івана Григоровича-Барського⁽⁷³⁾. Як і ряд інших заповідників, Кирилівський заповідник належав Народному Комісаріатові Освіти Української РСР. Тільки цей Комісаріат міг, за законом, виданим у червні 1926 року, дати дозвіл на руйнування будівель Кирилівського монастиря.

За повідомленням колишнього куратора державного Кирилівського заповідника, монастирську стіну, браму, наріжну вежу і дзвіницю було розібрано на цеглу для будівництва в 1937 році⁽⁷⁴⁾.

Церкву св. Кирила, з її середньовічними фресками і стінописом знаного російського маляра М. Врубеля (1856-1910), робленим у 1880-тих роках, збережено. Так само збереглися ще залишки монастирської стіни, одна вежа на розі стіни і два монастирських будинки Григоровича-Барського, перебудованих кілька разів. На монастирському кладовищі заціліло тільки дві могили з вісімнадцятого століття.

24 серпня 1963 року Рада Міністрів Української РСР оголосила Кирилівську церкву дванадцятого століття і наріжну вежу монастирської стіни з вісімнадцятого століття архітектурними пам'ятками Української Радянської Соціалістичної Республіки.

ПЕТРОПАВЛІВСЬКА ЦЕРКВА НА КУРЕНІВЦІ

Збудована 1759 року, зруйнована в 1930-тих роках.

Церква свв. Петра і Павла, збудована 1759 року, була проста дерев'яна тричастинна церква з одним верхом посередині; її багато разів переробляли. В своїх спогадах А. Анатолій (А. Кузнецов) пише, що вона ще існувала в 1935 році⁽⁷⁵⁾. Пізніше її було обернено на фабрику, а з кінцем 1930-тих років ця дерев'яна церква зникла.

ІКОНОСТАСИ ВИДУБИЦЬКОГО МОНАСТИРЯ

Побудовані в 1691-1701 роках, знищені в середині 1930-тих років.

Приблизно два кілометри від Печерського монастиря лежить, притулившись між горбами над Дніпром, один з найбільш мальовничих архітектурних ансамблів Києва — Видубицький монастир, що існує з другої половини одинадцятого століття. Соборна монастирська церква св. Михаїла збудована в 1070-88 роках, а сучасний архітектурний ансамбль походить з кінця сімнадцятого і початку вісімнадцятого століть. Коло перебудованої Михайлівської соборної церкви козацький полковник Михайло Миклашевський у 1690-тих роках збудував нову церкву св. Георгія. Іконостас цієї церкви, роблений в 1691-1701 роках, який подарувала дружина гетьмана Данила Апостола, був видатним своєю височиною і композицією. Трапезна церква Преображення Господнього мала також дуже гарний іконостас із тих самих часів.

Іконостаси були одною з головних особливостей українських барокових церков. У цих позолочених дерев'яних багатоповерхових перегородках перед вівтарем відбивалися століття української традиції мистецької різьби по дереву — “сницарства”. З усіх барокових іконостасів цей, у Георгіївській церкві, визначався особливо; це був справжній шедевр різьбарства. Він мав п'ять рядів ікон, закриваючи цілий нав церкви, яка була побудована за планом грецького хреста, до самого верху. Ряди ікон примхливо вигиналися і підіймалися все вище до центральної осі середнього верха церкви. Ритм позолочених різьблених з дерева колон, ікон і багато орнаментованих проміжків поміж ними домінували над внутрішнім простором у церкві.

Про долю двох видубицьких іконостасів мало відомо. Коли більшовики заволоділи Україною, монастир було розпущено. Будівлі його передали для вжитку робітників і службовців сусіднього тартака на Теличці і трапезну 1924 року перетворено на клуб робітників-деревоборників. Проте, іконостаси існували ще в 1930 році⁽⁷⁶⁾.

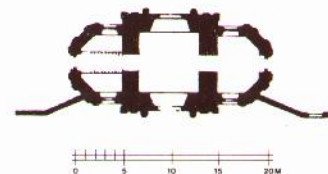
В 1930-тих роках Георгіївську церкву і сусідній Михайлівський собор з дванадцятого століття обернули на військові склади. Обидва іконостаси — і Георгіївської церкви і трапезної — було знищено. Знищення унікального іконостасу в Георгіївській церкві, як і в інших барокових церквах Києва, становить велику втрату для українського мистецтва того часу. Жадних відомостей про подробиці цього знищення не було публіковано; проте, основуючись на законі УРСР від 26 червня 1926 року, можна припустити, що нищення двох іконостасів Видубицьких церков здійснено за згодою Наркомату Освіти Радянської України.

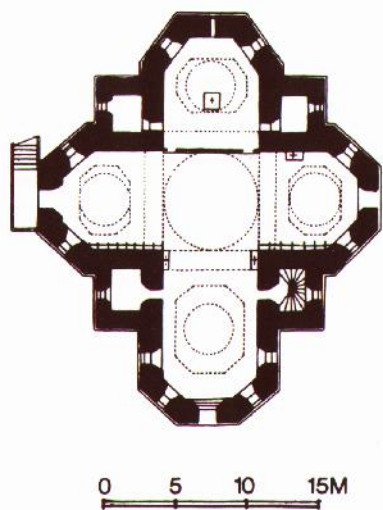
В 1930-тих роках знищено також і кладовище Видубицького монастиря. Воно було улюбленим місцем поховань київської аристократії й інтелігенції, діячів культури та історичних постатей українського минулого. Зокрема, там поховано музейних діячів, подружжя Богдана та Варвари Ханенків. З могил вісімнадцятого століття вціліло тільки дві. Поміж багатьма знищеними надгробками один був на могилі гідролога Миколи С. Лесявського. Цей надгробок проектував архітект Волод. Городецький. Серед тих, що вціліли, є надгробок на могилі Костянтина Дмитровича Ушинського (“Батька російської педагогіки”), яка займає видне місце в церковному дворі — колишньому цвинтарі, між Михайлівським собором і Георгіївською церквою.

У серпні 1963 року всі будівлі Видубицького монастиря внесено до державного реєстру пам'яток архітектури.

Дзвіниця, ворота і мури Кирилівського монастиря. План і головна фасада (1840-і роки).

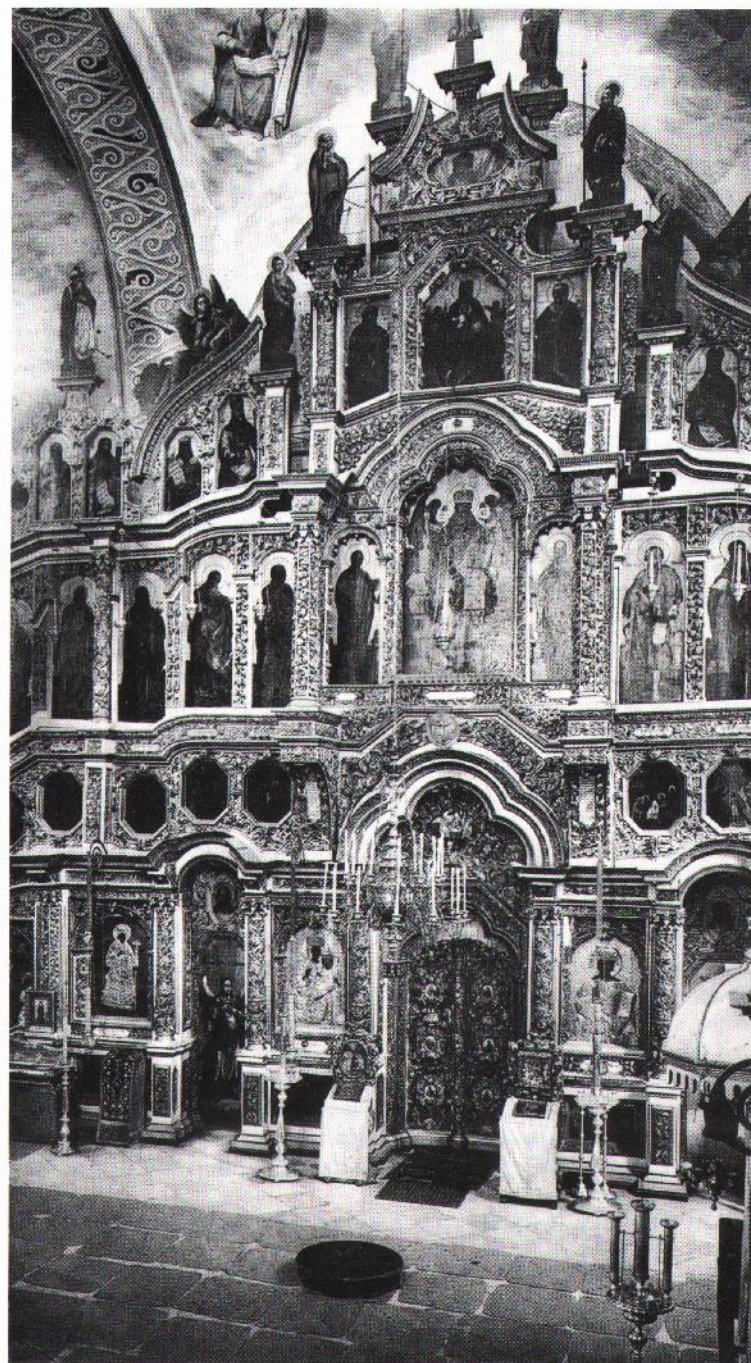
Деталь дзвіниці Кирилівського монастиря.

Плян Георгіївської церкви Видубицького монастиря.

Іконостас Георгіївської церкви Видубицького монастиря.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ

Архів української архітектури проф. Олекси Івановича Повстенка.

Збірка фотографій мистця Людмили Морозової.

G. S. Lukomskyj, *Kiev*, Мюнхен, 1923.

Виды Киева, Київ, 1901.

Літопис, Берлін, №17, 1923.

Шамурина З., *Киев*, Москва, 1912.

Русский художественный листок В. Тимма, №9, 1854.

Архитектура СССР, Москва, № 9, 1935.

Сементовский Н.М., *Киев, его святыни, древности и достопамятности . . .* Київ, 1864.

Касименко, О.К. /гол. ред./, *Історія Києва*, Київ, Вид-во Академії Наук Української РСР, 1960, том 1.

Захарченко, М.М., *Киев теперь и прежде*, Київ, 1888.

Рисунки фасад: Фундуклей И. /видавець/, *Обозрение Киева в отношении к древностям*, Київ, 1847.

Плян Києва за: *Mit. Geo. Plan von Kiev*, 1:25,000, Берлін, 1935.

Пляни будинків та монастиря Св. Миколая на Печерську за: Олекса Повстенко, *Золотоверхий Київ*, Вашингтон, 1954-62.

Плян Подолу за: М. П. Цапенко /гол. ред./, *Зодчество Украины*, Вид-во Академії Архітектури Української РСР, Київ, 1954.

Дзвіниця Китаївського монастиря.

ЧАСТКОВИЙ СПИСОК ВАЖЛИВІШИХ АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК, ЗНИЩЕНИХ У 1920-41 РОКАХ

У дужках зазначені дати збудування і перебудови, без дужок — дати знищення

ЦЕРКВИ

1. Золотоверха Михайлівська (1108-1113, XVII-XVIII ст.) 1935-36.
2. Василівська (Трьохсвятительська) (1183, 1690-1700-і рр.) 1935.
3. Георгіївська (1744-52, XIX ст.) 1934.
4. Стрітенська (1850-і рр.) серед. 1930-тих.
5. Успенська Десятинна (1828-42) 1935.
6. Собор Богородиці Пирогоші (1132, остання перебудова на початку XIX ст.) 1935.
7. Петропавлівська на Подолі (поч. XVII ст., серед. XVIII ст.) 1935.
8. Богоявленська, Братського монастиря (1690-93, 1730-40-і рр.) 1935.
9. Воскресенська (друга полов. XVII ст. 1886 р.) серед. 1930-тих.
10. Борисоглібська (1692) серед. 1930-тих.
11. Катерининська в Грецькому монастирі (1739-41 поч. XIX ст.) 1929.
12. Миколи Доброго (1800-1807) 1935.
13. Костянтина і Єлени (1730-і рр.) кінець 1920-тих.
14. Різдва Христового (1810-14) 1935.
15. Микільська "Слупська", "Малий Микола" (1715, серед. XIX ст.) 1935-36.
16. Військово-Микільський собор ("Великий Микола") (1690-93, серед. XVIII ст.) 1934.
17. Олександра Невського (1889-90) кінець 1920-тих або початок 1930-тих.
18. Ольгинська (1839) 1935.
19. Успенський собор у Печерському монастирі (1078, 1720-і рр.) 3 листопада 1941.
20. Шекавицька Всесвятська (1782, 1800-і рр.) серед. 1930-тих.
21. Дерев'яна греко-католицька (XIX ст.?) 1935.
22. Дерев'яна Петропавлівська на Куренівці (1759) серед. 1930-тих.

ДЗВІНИЦІ

1. Золотоверхого Михайлівського монастиря (1716-19) 1935 або 1936.
2. Петропавлівської церкви (серед. XVIII ст.) 1935.
3. Братського монастиря (друга полов. XVIII ст., 1829) 1935.
4. Воскресенської церкви (1809) серед. 1930-тих.
5. Борисоглібської церкви (XIX стол.) серед. 1930-тих.
6. Церкви Костянтина і Єлени (1747-57) кінець 1920-тих.
7. Микільського Пустинного ("Слупського") мон. (1874) 1935.
8. Військово-Микільського собору (мон. "Великого Миколи") (1750, 1890-і рр.) 1934.
9. Кирилівського монастиря (1760, 1850-і рр.) 1937.
10. Китаївського скита (монастиря) (1835) серед. 1930-тих.

ІНШІ СПОРУДИ

1. Стіни й брама Золотоверхого Михайлівського монастиря (1760-і рр.) 1935 або 1936.
2. Ірининський стовп (XI ст., 1830-і рр.) 1934.
3. Фонтан "Самсон" ("Феліціял") (1748-49) 1934 або 1935.
4. Фонтани Флорівського монастиря 1930-і.
5. Дім Тарновського (1820) 1930-і.
6. Трапезна монастиря "Великого Миколи" (1690-і рр.) 1960-61.
7. Залишки монастирських стін і брама монастиря "Великого Миколи" (1690-і рр.) 1934.
8. Стіни, вежа й брама Кирилівського мон. (серед. XVIII ст.) 1937.
9. Іконостаси Видубицького монастиря, Флорівського монастиря, бічні іконостаси і царські врата Софійської катедри.
10. Еклектичні будівлі кінця XIX і початку XX століть на Хрещатику і сусідніх з ним вулицях центру сучасного Києва, 1941.
11. Кладовище довкруги Аскольдової могили.
12. Флорівське кладовище.
13. Кирилівське кладовище.
14. Кладовище на горі Шекавиці.

ПРИМІТКИ.

1. Георгій Лукомський. "Український барокко", *Аполлон*, С. Петербург, № 2, 1911, стор. 11.
- 1а. Наприклад, радянський журналіст Віктор Люїс, що проживав на Заході, висловив у своєму описі Києва три головні зруйновані церкви як сьогоденні існуючі туристичні об'єкти. Диви: Victor and Jennifer Louis, *The Complete Guide to the Soviet Union*, Нью-Йорк, 1975, стор. 144-145.
2. Bohdan R. Bociurkiw. "The Closing and Liquidation of Churches in the Soviet Ukraine, 1919-1941", *The National Policy of Moscow*, № 1 (5-6), Мюнхен, 1961, стор. 13.
3. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1926 рік*, 15 липня 1926, №32-33, стор. 517-538.
4. Н. Полонська-Василенко. *Українська Академія Наук*, (нарис історії), Мюнхен, Інститут для вивчення історії та культури СРСР, част. II, 1958, стор. 24-25.
5. Богдан Р. Боцюрків. Згадана стаття, стор. 14.
6. М.А. Міллер — M. A. Miller. "Bolshevik Persecution of the Orthodox Church in the Ukraine," *Ukrainian Review* (English Edition), Institute for the Study of the U.S.S.R., Мюнхен том 7, 1959, стор. 12.
7. А. Г. Молокин. "Архитектура Украины", *Архитектура СССР*, №7, 1935, стор. 16.
8. М. Хопостенко. "Архитектурная реконструкция Киева", *Архитектура СССР*, №12, 1934, стор. 19.
9. "Постановление ЦИК и СНК СССР 27 июня 1933 г.", *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*, Москва, Издательство политической литературы, том 2, 1967, стор. 426.
10. А. А. Воинов. *И. Г. Лангбард*, Минск, Высшая школа, 1976, стор. 200.
- 10а. Дивно, що в статті московського архітектурного журналу говориться про нову споруду на Печерську як Дім Раднаркому. Диви статтю: И. Сосфенов, "Дом Совнаркома УССР в Киеве", *Архитектура СССР*, № 9, 1936, стор. 54-58.
11. К. Гербов. "Перший етап", *Соціалістичний Київ*, січень 1936, стор. 3-4.
12. А. Г. Молокин. "Проектирование правительственного центра УССР в Киеве", *Архитектура СССР*, №9, 1935, стор. 11.
13. В. Міяковський. "Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві." газ. *Наші Дні*, Львів, №10, жовтень 1943, стор. 1.
14. Ф. Молчанівський. "Археологічна розвідка на території кол. Михайлівського собору в Києві", *Наукові записки інституту історії матеріальної культури*, Кн. 2, 1937, стор. 123-127.
15. Проф. Б. Жук. "Советские археологические Музеи и их руководители", журнал *Вестник института по изучению СССР*, №18, січень-березень 1956, стор. 89.
16. В. Г. Лазарев. *Михайловские мозаики*, М., "Искусство", 1966, стор. 67.
17. "Mikhailovskie Mozaiki, by V. N. Lazarev," Review by Cyril Mang, *Burlington Magazine*, березень 1968, стор. 155.
18. В. Микорский. *Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-1936 годах*. Институт по изучению истории и культуры СССР. Мюнхен, 1951, стор. 15-16.
19. М. К. Каргер. *Древний Киев*, Москва-Ленинград, Академия Наук СССР, 1961, том II, стор. 459.
20. О.М. Смик. "Архитектура будинку ЦК КП(б)У," *Архитектура Радянської України*, липень 1938, стор. 4-8.
21. Олекса Повстенко. *Катедра св. Софії у Києві*, Аналіз Української Вільної Академії Наук у США, Том III-IV, Нью-Йорк, 1954, стор. 178-179.
22. В. Микорский. *Разрушение*, стор. 12.
23. "Археологічні дослідження в Києві", *Наукові записки інституту історії матеріальної культури*, кн. 3-4, 1935, стор. 105.
24. М. К. Каргер. *Древний Киев*, том II, стор. 235.
25. М. Гречина. "Реконструкція центрального району столиці," *Соціалістичний Київ*, січень 1936, стор. 10-11.
Також:
М. Гречина. Реконструкція вулиці Жерта революції," *Соціалістичний Київ*, жовтень 1936, стор. 26.
26. Н. Зельцер. "Ансамблі майбутнього Києва", *Соціалістичний Київ*, січень 1936, стор. 17.
27. Ф. Ернст (ред.) *Київ (провідник)*, Всеукр. Акад. Наук, Київ, 1930, стор. 344.
28. М. К. Каргер. *Древний Киев*, том II стор. 26.
29. Т. Д. Товстенко. "Особенности визуального восприятия пространственной композиции застройки района Подола в Киеве", *Градостроительство*, вып. 27, 1972, стор. 21.
Також:
Т. Д. Товстенко. "Реконструкция застройки крупнейших городов," *Строительство и архитектура*, Київ, лютий 1978, стор. 11.
30. О. П. Силин: "Минуле і майбутнє київського Подола", *Український історичний журнал*, ч.7, 1976, стор. 125-129.
31. І. Власовський. *Нарис історії Української Православної Церкви*, Вид. Укр. Правосл. Ц-ви в США, Нью-Йорк — Савт Бавнд Брук, том IV, ч. 1, 1961, стор. 329.
32. Ф. Ернст (ред.), *Київ (провідник)*, стор. 613.
33. Архів української архітектури проф. Олекси Ів. Повстенка.
34. В. Микорський. *Разрушение*, стор. 17-18.
35. О.П. Силин. "Перший головний архітектор Києва", *Український історичний журнал*, ч.8, 1974, стор. 117.
36. *Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР*, №11, 1977, стаття 108, стор. 20-21.
37. Архів української архітектури проф. Олекси Ів. Повстенка.
38. Там само.
39. В. Г. Заболотний (ред.). *Нариси історії архітектури Української РСР*, Київ, 1957, стор. 523.
40. Ф. Ернст (ред.). *Київ (провідник)*, стор. 626.
41. Там само, стор. 572.
42. Архів української архітектури проф. Олекси Ів. Повстенка.
43. П. Хаустов. "Генеральный план реконструкции Киева," *Архитектура СССР*, Москва, №5, 1938, стор. 8.
44. Ф. Ернст, (ред.), *Київ (провідник)*, стор. 551-627.
45. Олексій Повстенко "Церква Різдва Христового у Києві на Подолі," журнал *Нові дні*, Торонто, квітень 1972, стор. 14.
46. Там само, стор. 14.
47. М. Рубінштейн. "Річковий вокзал Києва", *Соціалістичний Київ*, січень 1936, стор. 45.
48. О. П. Силин, "Минуле і майбутнє київського Подола", *Український історичний журнал*, липень 1976, стор. 128.
49. (а). Проф. Б. Жук, "Пожари в Києві в 1941 г", *Вестник Института по Изучению СССР*, Мюнхен №2 (19), квітень-червень, 1956, стор. 106-110. (б). Татьяна Фесенко. *Повесть кривых лет*, газ. *Новое Русское Слово*, Нью-Йорк, 1963, стор. 72-73. (в). Олег Чех (псевдонім Вадима Павловського) "Як зруйновано Київ", газ. *Свобода*, 5-6 лютого 1948 р. (г). Олег Чех (псевдонім Вадима Павловського) "Правда о разрушении Киева", газ. *Новое Русское Слово*, 30-31 січня 1948 р. (д). Леонтій Форостівський, *Київ під ворожими окупаціями*. Вид. Миколи Денисюка, Буенос Айрес, 1952 (е). Н. Ю. Пушкарський. "Як горів Київ", *Український Збірник*, Мюнхен, №5 (1956), Мюнхен, стор. 163-172.
50. А. Чеканюк. *Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси*, ЦК КП(б)У, 1943 стор. 24.
51. John Steinbeck, *Russian Journal*, N.Y., The Viking Press, 1948, стор. 53. Також див. відповідь Дж. Стейнбека: Yuriy Sherekh (псевдонім проф. Юрія Шевельова): "Why did you not want to see me, Mr. Steinbeck?" *The Ukrainian Quarterly*, осінь 1948, стор. 317-324.
52. *В пам'яті народній*, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Головна редакція УРЕ, Київ, 1975, стор. 263.
53. А. В. Комаровський, "Главная площадь республики," *Строительство и архитектура*, Киев, квітень 1978, стор. 18-20.

54. П. Хаустов. "Генеральный план реконструкции Киева", стор. 8.
55. П. Юрченко. "Аскольдова могила." *Соціалістичний Київ*, 1936, квітень, стор. 24-25.
56. Б. Микорский. *Разрушение*, стор. 15. М. А. Miller. "Bolshevik Persecution of the Orthodox Church in the Ukraine," *Ukrainian Review* (English Edition), Institut zur Erforschung der UDSSR, №7, 1959, стор. 17.
57. Архів української архітектури проф. Олексі Повстенка.
58. Євген Блакитний. *Василь Григорович Кричевський*. Вид. Укр. Вільної Акад. Наук у США, Нью-Йорк, 1963, стор. 28.
59. Архів української архітектури проф. Олексі Ів. Повстенка.
60. М. О. Грицай. "Будинок культури Червонопрапорного заводу в Києві", *Архітектура Радянської України*, ч. 4 (квітень) 1941 р., стор. 5-13.
61. 22 травня 1947 року радянський уряд видав постанову під заголовком: "Про збереження архітектурних пам'яток". Наступне розпорядження радянського уряду, датоване 1 жовтня 1948 року, "Про заходи для покращення зберігання культурних пам'яток" передбачає судові переслідування осіб, відповідальних за руйнування культурних пам'яток. 30 грудня 1948 р. Рада Міністрів Української РСР ухвалила розпорядження "Про збереження культурних пам'яток на території Української РСР."
62. М. Ю. Брайчевский. "Сохранить памятники истории!" *История СССР*, №2, березень-квітень 1966, Москва, стор. 209, 216.
63. Архів української архітектури проф. Олексі Ів. Повстенка.
64. А. Anatoli (Kuznetsov). *Babi Yar: A Document in the Form of a Novel*. Cambridge: Robert Bentley, Inc. 1979, стор. 201-202.
65. (а). Проф. Б. Жук. "Пожары в Киеве в 1941 году", *Вестник Института по Изучению СССР*, №2 (19), квітень-червень, 1956, Мюнхен, стор. 138-141. (б). Проф. И.Н. Никодимов. *Воспоминание о Киево-Печерской Лавре*. Инст. по изуч. СССР, (Серия II, ном. 76) Мюнхен, 1960, стор. 138-141. (в). А. Кошман-Коврайский (псевдонім В. А. Шугаєвського). "Как был разрушен Успенский собор в Киеве", газ. *Новое Русское Слово*, Нью-Йорк. 10 лютого 1948, стор. 3. (г). Олег Чех. "Як зруйновано Київ", газ. *Свобода*, Джерзі Сіті, 6 лютого 1948, стор. 2. Також див. цю саму статтю Олега Чеха — "Правда о разрушении Киева" в газ. *Новое Русское Слово*, Нью-Йорк, 31 січня 1948, стор. 2-3. (д). Н.Ю. Пушкарський. "Як горів Київ," *Український Збірник*, книга 5. Інститут по изучению СССР, Мюнхен, 1956, ст. 172. (е). Леонтій Форостівський. *Київ під ворожими окупаціями*, Вид. Микола Денисюка. Буенос Айрес, 1952, стор. 38-39.

66. Проф. Олекса Повстенко занотував, що серед видатних будівель Києва, призначених бути підмінюваними, був Софійський собор. Див. Проф. Олекса Повстенко, *Катедра св. Софії*. Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Нью-Йорк, 1969, ч. 34, стор. 19.
67. "German Intelligence Reports", Translated by Keith Armes, in *Religion in Communist Lands* Kent, England том. 5, № 2, літо, 1977, стор. 102.
68. Н.В. Холостенко, "Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской Лавры", *Советская Археология*, том XXII, 1955, стор. 341, 344, 346.
69. Р. Хаустов. "Генеральный план реконструкции Киева," стор. 8.
70. Б. Микорский, *Разрушение*, стор. 15.
71. Л. А. Проценко. "Про створення Київського некрополя," *Український історичний журнал*, ч. 5, 1968, стор. 125.
72. Архів української архітектури проф. Олексі Ів. Повстенка.
73. Федір Ернст, (ред.). *Київ (провідник)*, стор. 649.
74. Свідчення А. Александрова, вченого охоронця Києво-Кирипівського державного заповідника, датоване 10 лютого 1942 р., Архів української Архітектури проф. Олексі Ів. Повстенка.
75. А. Anatoli (Kuznetsov). *Babi Yar*, стор. 48.
76. Ф. Ернст, (ред.). *Київ (провідник)*, стор. 708, 709, 711.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ.

1. *Архітектура Радянської України*. Журнал Спілки радянських архітектів Української РСР, Київ, 1936-40.
2. *Архитектура СССР*. Журнал Союза архитекторов СССР. Москва, 1933-1938.
3. Bohdan R. Bociurkiw. "The Closing and Liquidation of Churches in the Soviet Ukraine, 1919-1941", *The National Policy of Moscow*, 1 (5-6) Вид. Незалежної української асоціації для дослідження національних проблем в радянській теорії й практиці, ч.1. (5-6), Мюнхен, 1961, стор. 13-21.
4. Федір Ернст, (ред.) *Київ (провідник)*, Вид. ВУАН, Київ, 1930.
5. Г. Н. Логвин. *Київ*. Изд. "Искусство", Москва, 1960, 2 вид.-1967.
6. G. K. Loukomski, *Kiev, ville sainte de Russie*, Paris, J. Danguin, 1929.
7. G. C. Lukomski. *Kiev*, München, Orchis-Verlag, 1923.
8. Б. Микорский. *Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-1936 годах*, Институт для изуч. истории и культуры СССР, Мюнхен, 1951.
9. М. Міллер. "Знищення Православної Церкви більшовиками", *Український збірник*, книга 10. Інститут для вивчення СРСР, Мюнхен, 1957, ст. 42-43.
10. Проф. В. Міяковський, "Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві" газ. *Наші Дні*, Львів, ч. 10, жовтень 1943, стор. 1.
11. К. В. Шероцький. *Київ*. Путеводитель. Київ, 1917.
12. М. М. Шупькевич. *Київ*. Вид. "Будівельник", Київ, 1964; 1968.
13. *Соціалістичний Київ*. Журнал Київської Міської Ради, 1933-1937.
14. Олекса Повстенко. *Золотоверхий Київ*. Серія випусків, Вашингтон, Д. К., 1954-1962.
15. В. Дубровський. *Історично-культурні заповідники та пам'ятки України*, Державне вид-во України, Харків, 1930.

